

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК
VI

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 6 (208), June, 1965. Vol. XII (XVIII).

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1., Tel.: NORTH 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1965 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	3 ф. 10 ш.	2 фунти	1 фунт	7 ш.
Австрія	150 ш.	80 ш.	45 ш.	15 ш.
Аргентина	450 пезів	250 пезів	125 пезів	45 пезів
Бельгія	300 б. фр.	160 б. фр.	90 б. фр.	30 б. фр.
В. Британія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	15 ш.	5 ш.
Канада	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
США	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
Німеччина	25 н. м.	15 н. м.	7,50 н. м.	2,50 н. м.
Франція	30 фр.	16 фр.	9 ф. фр.	3 ф. фр.
Швеція	30 кор.	16 кор.	9 кор.	3 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London, N.1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 6 (208)

ЧЕРВЕНЬ, 1965

Річник XVIII (XII)

З М І С Т VI-ої К Н И Ж К И

О. В.: СУТТЄВІ ЕЛЕМЕНТИ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ...	603
В. О.: ТЕСТАМЕНТ МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ ПЕТРА ПЕРШОГО ...	608
А. Кирпич: ВИНИЩЕННЯ СУСПІЛЬНИХ КЛАС ...	612
Д. Шалдій: «КУЛЬТ ОСОБИ» В СУЧАСНІЙ МОСКОВСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ...	625
Проф. д-р Вадим Щербаківський: ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (продовження, 6) ...	634
Михайло Б. Ждан: ДРУГИЙ НАПАД ТАТАРІВ НА УКРАЇНУ (продовження, 2) ...	645
Проф. Володимир Шаян: СТАРОУКРАЇНСЬКЕ ВІРУВАННЯ У БЕЗСМЕРТНІСТЬ ЛИЦАРІВ ...	663
Д-р Дмитро Куликовський: У ЧИСТИЛОВІ (спогади) ...	671
Інж. Іван Вергун: ПРОФЕСОР Д-Р ГОРБАЧЕВСЬКИЙ, ЯК ЛЮДИНА І УКРАЇНЕЦЬ ...	684

П о е з і ї

Лариса Мурович: ЗВ'ЯЗКОВА — 686; ЗИМОЮ В БУНКРІ... В РЕЙД ПІШЛИ МИ... — 687. * Андрій Легіт: МОЛОДОМУ ПОЕТОВІ — 688.
* Андрій Довжич: Я — КОРОТИЧ... — 688.

Іван Липа: УТОМА (новеля) ...	690
М. П. Крілик: ЛЕТЯЧЕ (До історії українських сіл) ...	699
Д-р О. Воропай: ГЕНЕТИКА І МІЧУРІНСЬКИЙ НАПРЯМОК У БІОЛОГІЇ ...	705
Д.: З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка) ...	716

В калейдоскопі світу:

П. Т.: СКАРБИ КИЄВА ...	719
— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» (внутрішня обкладинка)	

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folksham Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruzelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:

H. Cebrij
303 E. 8th St.,
New York 9, N.Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 15, Pa.

ФРАНЦІЯ

Boris Witochynsky
15, Rue Guy Môquet,
Paris 17.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 5 шіл. (анг.) або 0.90 центів. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розрахуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

О. В.

СУТТЄВІ ЕЛЕМЕНТИ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Ідеологія українського націоналізму нашої доби — це комплекс напрямних ідей, які мають за мету надати форму й силу українській нації.

Мають за мету — з хаотичного аморфного агльомерату людности даної території зформувати одну політичну, культурну, релігійно-моральну цілість, одушевлену власними традиційними ідеалами, аксіомами, засадами і волею реалізувати їх у житті: створити націю.

Не «народ». Не ідейно, морально, культурно, політично і релігійно безформну, «згляйхшальтовану», «безкласову», «робітничо-селянську, безобличну масу люду (або «народу»), а націю. З територією і людністю, організованими власною, притаманною їй провідною ідеєю і владою.

Поняття українського націоналізму XX-го віку ширше від поняття ідеї «визволення нації». Бо історія попередніх століть знає багато національно-визвольних рухів, як — напр. — балканських слов'ян, Фляндрії, Філіппін і Куби проти Іспанії, північних і південних американців проти Англії чи Іспанії, поляків XIX-го віку, — але не мали ті рухи назви націоналізму. Далі, є націоналізми націй імперіялістичних і колоніальних, яких ідея не тільки не покривається з ідеєю українського націоналізму, а й суперечна йому.

Вийшовши з такого розуміння поняття нації, не з розпливчастого поняття «народу», націоналізм ставить постулат власної незалежної держави як єдиної форми організації нації, що забезпечує вільний розвиток всіх її духових, душавних і фізичних сил. Тим постулатом незалежної держави націоналізм відрізняється від усіх інших форм організації нації, які приходять чи то ззовні, чи то від деяких, таки українських груп, партій чи середовищ. Ці форми — це або УРСР як частина СРСР, який зовсім не є «союзом», а лише тоталітарною тиранією з необмеженою владою над окремими своїми провінціями з фальшивою назвою «національних республік», або це (проект) Україна, як частина якоїсь пан-Європи, з одним наднаціональним урядом. Або: Організація Об'єднаних Націй, як зародок одного наднаціонального світового уряду, з власною поліцією і армією (і монопольною атомовою зброєю), з тенденцією знищити саму ідею національного патріотизму і перемішання (особливо християнсько-європейських) націй у позбавлений усякого організуючого духового принципу агльомерат народів під тиранією якоїсь тоталітарної інтернаціональної кліки.

Приклад СССР або нової політичної організації Європи ялтинських переможців, із відданням половини Західної Європи під панування Москви, з розчехтєртуванням Німеччини, з безнастанним підміновуванням «фашистських» націй (Еспанії, Португалії, Франції) в їх континентальних і заморських територіях, або приклад протєгування прокомуністичної «демократії» в Південній Америці, — свідчать про те, що ідеї советського «союзу» чи «зфедерованої» під одним урядом Європи (чи навіть світу), надхнені засадою національної дискримінації, ідеєю поділу націй на упривілейованих («прогресивні», «демократичні») і «реакційних», «фашистських», себто — на упривілейовані й упосліджені.

Проти таких концепцій, звернених у першій лінії проти України, український націоналізм висуває свою концепцію ні від кого незалежної власної суверенної Української держави. Висуває її теж проти «федералістичних» чи «союзницьких» концепцій деяких українських еміграційних груп чи партій. Є це або «автономісти», прихильники «демократичної» російської імперії, як, напр., українські ліберали і соціялісти перед 1917 роком, або політики Центральної Ради (переважно соціялісти), які лише в IV-ім Універсалі (під примусом подій, проти власних переконань) виступили під прапором самостійности, приймаючи це гасло з кон'юктуральних причин. Або були це ті ж соціялісти чи деякі праві, що по невдачі самостійницьких змагань у 1917-1921 роках знову ступили на промосковський шлях, як прихильники «нашої держави УССР» (УКПісти, боротьбісти, ліві есери — Винниченко, Шумський, Грушевський), чи то «Ліги Народів Східної Європи» (гасла соц.-революціонера М. Шаповала), або «Союзу трьох Русей» (В. Липинського). Нарешті, по 1945 році, тих лівих чи правих, або й ренегатів націоналізму, що на еміграції висунули стяг УРСР, «Союзу Народів Східної Європи», «вільної комуністичної України», «паневропейської федерації» і ін., повертаючись спиною до ідеї незалежної суверенної Української держави.

Цим концепціям, що надхнені духом Драгоманова (який називав Україну «плебейською нацією») націоналізм протиставив концепцію повноправної нації з власною державою, не лиш як вивіскою, що прикриває сателітський зміст. Під нацією повноправною націоналізм розуміє не лише політичну незалежність від зовнішніх чужинських сил, а й від таких, що зсередини нації нашої підкопують її суверенність, щоб зробити з неї сателіта інтернаціональних, чужонаціональних і навіть чужовірних таємних мафій, які через своїх агентів у лоні незалежної нації захоплюють у ній командні пости державного апарату.

Мета такої, зформованої у суверенній державі, нації в ідеї націоналізму — це не лише матеріяльний бік справи, економічний добробут («хліб і вишца»). Навпаки, мета націоналістичної держави інша: створити суспільство, надхнене духом високих і шляхетних ідей предків, наповнене традиціями нашої землі, великокняжого, а потім козацького Києва, Батурина, Чигирини, лицарства Запорозького, Лаври Київської, нашої Віри і патріотизму нашої

благословенної св. Апостолом Андрієм Землі. Не »сучасними вогнями«
інтернаціоналізму, соціалізму чи облудної демократії, матеріалізму і
безбожництва.

З цієї мети випливає історична місія нашої держави і нації, заповіджена
нам географічним положенням України і спадщиною, одідищеною із старої
Еллади, з Окциденту, віри і культури християнської, якої Україна є
передовою сторожею на Сході Європи. В цій і є велика місія »мертвих,
живих і ненароджених«
поколінь: боронити стару лицарсько-християнську
Україну від орд та містики азійського Сходу; від чорної містики »третього
Риму«
московського або, знову відживлюваної, містики орди хозарської
(ОН, світового уряду, того чи іншого »вибраного народу«
юберменшів). Тим
чорним силам, надхненням висланцям пекла на землі (див. »Великий
Льох«
Шевченка) націоналізм має протиставити дух нашої стародавньої
традиції, дух »прадідів великих«, що повстає вже в їх сучасних нащадків,
— »душі праведних і силу архистратига Михаїла«, вождя воїнства небес-
ного в боротьбі з дияволом.

Згідно з тими традиціями України та її місією, націоналізм ставить і
концепцію свого суспільно-політичного устрою майбутньої України — устрій
її держави. Не »мудрістю демократії«
і соціалізму, не мудрістю марксового
талмуду, атеїзмом Руссо, не фінсько-татарськими ідеалами московської
орди. Притаманні Україні ідеї приватної власності націоналізм проти-
ставляє »общинному«
чи комуністичному колхозному кріпацькому колекти-
візмові, любов до свого національного протиставляє фальшивій науці
»інтернаціонального братерства«
з чужинцем-наїзником; властиву Україні
ворожість до чужих ідей та зайд націоналізм протиставляє демо-соці-
алістичному культові догм займанця. Нарешті, всякий активний спротив
займанцям, плямований як »мілітаризм«
і »антипацифізм«, протиставляє
всякому угодовству. Ідеал наших »демократів«
і соціалістів була »демо-
кратична«
або »народна«
республіка і »безкласова«, себто однокласова
суспільство з »робітничо-селянською трудовою владою«, себто — владою
соціалістичної інтелігенції. Цей ідеал »демократії«
скрахував у Росії як
»керенщина«, на Україні як »винниченківщина«, а на Заході скінчився
повним банкрутством і як система правління, і як правляча верства.

Назовні — ця »демократія«
не вміла або не хотіла zorganizувати ефек-
тивну оборону своїх народів проти заливу російського комунізму. Всередині
— та »демократична«
еліта дозволяла дискредитувати всі високі ідеї і
почуття, які тримали західні нації вкупі та в силі. Цим течіям збанкруто-
ваної »демократії«
і соціалізму націоналізм протиставляє культивування
чести і обов'язку, відданість вірі й Церкві, почуття патріотизму й героїзму,
погорду до привати і ідеалізм, негачію ідолів гроша, вигоди і руйнуючої
всяку суспільну дисципліну розперезаної »свободи«, що веде до анархізації
суспільства. Протиставляє націоналізм ідеал вільної кооперації різних
станів, корпорацій і професій, при повній пошані індивідуальності, — як
рабовласницькому терористичному тоталітаризмові большевизму, що негує

всяку свободу індивіда і корпорацій, так і «демократичному» етатизмові («велфар-стейт»), який також вироджується у державницький тоталітаризм.

Ставлячи — всупереч псевдосоюзнницьким (СССР) чи «федеративно-світово-урядовим» ідеям комунізму і «демократизму» — ідеал незалежної із сильною владою національної держави, націоналізм висуває постулат конечности боротьби за здобуття цієї держави, якої не можна здобути ні утримати шляхом компромісу з ворожими силами, ні «демократичним» шляхом установчих зборів, «вільних виборів» і т. п. Виборення Української держави попередить період анархії по упадку большевицького режиму і по розвалі сприяючої йому західної мафії («демократії»). Часи ці нагадуватимуть добу творення старокиївської княжої держави або козацької — XVII віку. В ці грядущі часи справа самостійности України буде вирішуватися не шляхом «плевбісциту» і виборчих карток, бо на Україні будуть відсутні мільйони українців, що вислані або залишені поза межами нашої території; натомість будуть присутні мільйони зайд, чужоплемінних і чужовірних, ворожих Україні, зігнаних на нашу землю для послаблення її національного потенціалу. За таких умов безумством був би такий «плевбісцит» (може, ще й під доглядом ворожих Україні закордонних сил). Україна майже вже півстоліття переводить свій плевбісцит крови, — забитих на полі боїв, замучених у тюрмах і концтаборах наїзника, померлих від штучного голоду, мучеників за Церкву, націю, за її велику Правду. Своєю кров'ю ті мільйони вже вирішили долю України як незалежної від усіх наїзників нації.

Саме з того плевбісциту, який відбувається і відбуватиметься на Україні аж до хвилини її визволення, і вийде нова провідна верства нації (а не з виборчих карток). Ця верства своєю кров'ю, жертвами і боротьбою окупить право і обов'язок створити вільну націю і її вільну державу. Буде це нова козацька держава лицарів Хреста і Меча, як було і в нашій давнині. З суворим правом у житті політичнім, з приватною ініціативою і власністю у соціальнім, з християнською Правдою у житті духово-культурнім. Буде це держава нового Ордену лицарства козацького, одушевленого одним духом, одною вірою, одним ідеалом, одною етикою і одною волею, яка (слова І. Франка) «з номадів лінивих... люд героїв сотворить», яка (слова Шевченка) вестиме не «свинопасів» і «плебеїв», а «лицарських синів». Яка матиме за девізу боротьбу «за Віру, за Землю, за прадідівську Славу», себто — за Правду Христову (а не Антихристову!), не за брехню Маркса, Руссо чи Леніна. За свою Землю, за її незалежність і свободу, за свою «отчизну», боронячи її як її слуги, а не як «дядьки отчества чужого». Нарешті — за прадідівську Славу, себто, за традицію предків, які «през шаблю мали права» бути вільними на своїй землі.

Прикмети цього Ордену світських і духовних лицарів будуть: «мужність, мудрість, шляхетство», як прикмети спільного духового обличчя тої нової правлячої еліти нації. У протилежність до теперішньої збанкрутованої псевдоеліти «демократизму» чи соціалізму з їх культом матерії і гроша, спокою і миру за всяку ціну, хоч би й за ціну спідлення; або (в СССР) з

культом насильства над мільйонами рабів, з культом забріханости, без-принциповости, крутіства і заперечення всього високого і божественного в людині.

Власна держава з власною місією і правдою, — така відповідь націоналізму на основне питання дня, яка є наша мета, на питання, що маємо досягнути.

Власна провідна верства як Орден нового лицарства України, об'єднана не на програмах партійних, а на спільноті духу, — така відповідь націоналізму на питання, хто вестиме націю на тяжким шляху визволення і сповнення її великої історичної місії.

Нарешті, відповідь і на питання, як ті нові люди досягатимуть ту нову, і таку прадавню, мету нації? — *Шляхом невгнутої безкомпромісової боротьби з силами Зла!*

Завжди об'єднувала і вела націю до нових вершин — невеличка група «ізбраних», яка — апелюючи до найкращих у нації, своєю ідеєю і жертвеним чином — поривала за собою всю націю. Так буде і тепер. Родиться вільна Україна в огні боротьби. Буде це боротьба проти земних сил Антихриста, що виступають під прапором СРСР чи іншої барви Москви, або під фальшивими прапорами західньої мафії, яка робить ставку на «або пан, або пропав», яка з'єднує для своїх брехливих догм зганґреновані елементи запродавців або знесилених і одурених у лоні нашої ж таки нації (тих других Іванів Шевченка); а за мету має та мафія, як і в СРСР, на руїнах християнського Заходу збудувати своє царство диявола.

Ці сили, як то передбачував Шевченко, головний і перший удар спрямували на Україну. З тими силами можливий не компроміс, а лише невблаганна боротьба. Як це було і за князя Володимира, за Хмельницького, за Мазепи, за Гонти — на Україні, за останні роки і донині знову ж на нашій батьківщині.

Такі були б основні принципи націоналізму нашої і грядучої доби в питаннях: Нації, Держави, її Меті, Місії і Містики (на питання — *ЩО?*), нарешті в питанні нової провідної верстви нації (на питання — *ХТО* її має вести).

В. О.

ТЕСТАМЕНТ МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ ПЕТРА ПЕРШОГО

До Петра I-го Московщина, як відомо, була майже незнана в Західній Європі. Край — напівпустеля, запущений, населення незвичайно рідке, мале, до того ж більшість його — варварська, без культури, нічим неподібна до західньо-європейського населення.

Бачив це Петро I-ий і в уяві його великості зродився плян «укультурення» московського краю. Зродилось у нього бажання створити з Московщини не тільки велику державу в Європі, а й наймогутнішу, яка будь-коли існувала на земській кулі. Що це не видумка, а історична правда, свідчить його тестамент, який передаємо тут за англійською монографією Маупе "The Life of Nicholas I" (Лондон, 1855), що взята з німецької монографії "Geschichte Peters des Grossen" von E. Pelz (Leipzig). В цій праці зазначено, що копію цього тестаменту передав Chevalier d'Eton, французький амбасадор у Петербурзі, французькому королеві в 1757 році, а потім її опубліковано.

Слідкуючи сьогодні за політикою московських білих чи червоних царів, почавши від Петра I-го до нинішнього дня, автентичність цього документу не викликає найменшого сумніву. Ось цей документ.

Тестамент Петра Великого

»В ім'я святої і неподільної Трійці, ми, Петро, імператор і самодержець цілої Росії, і т. д., до всіх наших наслідників на престолі та в кермі російської нації... Беручи до уваги, що великий Бог, який є творцем і давцем нашого життя і корони, постійно освічував нас своїм світлом і утримував нас своєю поміччю... і т. д.

В цьому місці Петро в деталях подає свої погляди і каже, що російська нація є призначена до володіння Європою. Свій погляд він спирає на тому, що європейські народи в більшості вже в стані згрибіння, недалеко від свого упадку, тому він вважає, що їх можна легко завоювати молодого расою, як лише ця остання стане повносилою.

Московський володар переконаний, що вплив північних народів на схід і захід є періодичним рухом, який формує частину пляну Провидіння і який подібним способом, через інвазію варварів, спричинить відродження римського світу. Міграцію полярних народів він порівнює з виливом Нілу, що в певних порах року запліднює суху землю Єгипту. Додає, що Москва, яку він застав потічком, а повинен залишити рікою, мусить за його наслідників вирости у велике море, призначене до відродження зужитої Європи. Ці хвилі зростатимуть, не зважаючи на жодні перешкоди, якщо його наслідники будуть здібні керувати розвитком подій.

Саме тому він залишає по собі для його наслідників свій тестамент і поручає постійно студіювати його правила, подібно, як Мойсей переказав жидівському народові свої десять таблиць закону.

Правила

»1) Московська нація мусить постійно бути на военній стопі, утримувати воєнно-готове, в доброму стані військо. Не дозволити йому на ніякий відпочинок, хіба у випадку потреби облегшити державні фінанси, рекрутування армії або в очікуванні догідної хвилини до наступу. Таким способом мир буде на послугах війни, а війна на послугах миру для зростання і побільшення добробуту Росії.

2) Під час миру мусимо вживати всіляких можливих способів, щоб із найкультурніших європейських країв запрошувати (до Росії) полководців та філософів і таким способом уможливити російській нації партиципування у розвитку інших країв, без порушення своїх власних (країв).

3) Не можна поминути жодної нагоди, яка дає можливість брати участь у справах і диспутах Європи, особливо в тих, що стосуються до Німеччини, яка — з огляду на сусідство — є для нас справою особливо великого заінтересування.

4) Польща мусить бути поділена з допомогою постійного підтримування там ривалізацій і неладу. Уряд (польський) треба прихилити до нас грішми, а сейми перекупити, щоб можна було впливати на вибір королів. Ми мусимо мати там свою партію, посилати в той край наші війська і утримувати їх так довго, аж остаточно знайдемо претекст на їх там постійне перебування. У випадку, коли б сусідні держави робили нам труднощі, мусимо хвилюю заспокоїти їх обіцянкою уділу в розподілі території (Польщі), поки знову відберемо те, що ми обіцяли або віддали.

5) Від Швеції мусимо забрати стільки території, скільки можливо, і повести діло так, щоб вони (шведи) нас перші заатакували, щоб був претекст до їх підбиття. Мавши це на увазі, мусимо тримати шведів в опозиції до Данії, а Данію в опозиції до шведів та зручно підтримувати їхню взаємну ривалізацію.

6) Російські принци мусять завжди підбирати собі жінок з-поміж німецьких принцес, щоб помножувати наш родинний зв'язок із німцями й таким способом сполучувати наші інтреси з їхніми і зміцнювати наші впливи в Німеччині, а з допомогою цих впливів спонтанічно нагинати їх до нашої політики.

7) Мусимо намагатись утримувати торговельні зв'язки з Англією, бо ця потуга великою мірою потребує продуктів для своєї фльоти і в той же самий час може дати нам великі услуги в розвою нашої власної фльоти. Мусимо експортувати дерево й інші артикули в заміну за її золото та встановити постійні стосунки між її купцями й моряками та нашими власними.

8) Мусимо постійно розширювати наші кордони — на півночі вздовж Балтики, а на півдні — вздовж берегів Чорного моря (підкрес. мое, — В. О.).

9) Мусимо посуватися, скільки лиш можливо, в напрямі Царгороду та Індії. Той, хто дістане в посіданні ці місця, стане володарем світу. Керуючись таким поглядом, мусимо постійно провокувати сварки то з Туреччиною, то з Персією. Мусимо влаштувати пристані й доки на Чорному морі й ступнево стати панами цього моря (підкрес. мое, — В. О.), як також Балти-

ки, яка є подвійно важливим складником успішного здійснення нашого плану. Мусимо приспішити упадок Персії і посунутись до Перської затоки; якщо можливо, треба відновити давні торговельні зв'язки з Левантом через Сирію і промостити нашу дорогу до Індії, що є шпихлірем світу. Коли станемо там, можемо звільнитися від англійського золота.

10) Крім цього, мусимо докласти зусиль, щоб налагодити й утримувати тісний зв'язок з Австрією, ніби підтримуючи її плани відносно її майбутньої ваги в Німеччині; одночасно з тим секретно розбуджувати заздрість проти неї з боку менших держав. Таким способом мусимо довести до того, що одна чи друга сторона шукатиме підтримки від Росії, а це дасть нам можливість здійснювати ролю протектора над краєм і промостить нам дорогу до майбутньої зверхности над ним.

11) Австрію мусимо заінтересувати прогнанням турків з Європи, знеутралізувати її побоювання відносно здобуття Царгороду або відвернути її увагу з допомогою війни зі старими європейськими державами, або обіцянкою її уділу в здобичі, що потім, у відповідний для нас час, можемо відзискати.

12) Мусимо скупчувати навколо нас, як центру, всі розкидані осідки греків, що розсіяні поза Грецію в Угорщині, Туреччині та південній Польщі (читай: в Україні, — прим. В. О.). Нам треба так зробити, щоб вони шукали ь нас допомоги, а тоді, усталивши попередньо вже рід церковної залежності, промощуватимемо шлях до універсальної зверхности.

13) Коли Швеція стане нашою, коли зникне Персія, буде підбита Польща, здобута Туреччина, коли наші армії будуть з'єднані, а Чорне море і Балтика будуть у посіданні наших кораблів, тоді треба нам висунути сепаратні й таємні пропозиції, насамперед дворові у Версалі, а потім дворові у Відні, брати участь у пануванні над світом. Коли котрийсь із дворів прийме наші проєкти, а це певне, якщо їхні амбіції і їхній інтерес будуть відповідно підготовані, нам треба буде зробити з цього вжиток і внешкідливити другого (себто того, що не прийняв цих пропозицій). Нам треба буде лиш під претекстом незгоди знищити другого, а це буде безсумнівним, бо Росія знайдеться у виключному посіданні Сходу й стане найкращою частиною Європи.

14) Якби сталося так, що обидві сторони відкинуть проєкт Росії, а це малоправдоподібне, тоді наша політика наставлятиме одну проти одної і мусить довести до того, щоб одна одну роздерла на кусні. Росія мусить слідкувати за цим, використати догідний момент і кинути свої, вже готові, сили на Німеччину, а в той же час дві величезні фльоти, наповнені азійськими ордами, конвойовані озброєними швадронами Чорного моря і Балтики, вирушать з Озівського моря і Архангельської пристані. Шибаючи Середземним морем і Атлантикою, вони нападуть на Францію з одного боку, а в той же час Німеччина буде переможена з другого боку. Коли здобудемо обидва згадані краї, решта Європи впаде легко і без боротьби в наше ярмо. Таким способом Європа може, і мусить, бути уярмлена».

Ось які напрямні маккіявельської політики Петра I, напрямні для його нащадків, яким способом Росія має стати паном світу.

Очевидно, перший удар Петра був спрямований на Україну після Полтави 1709 року. »Це той перший, що розпинав нашу Україну«, — як каже Т. Шевченко. Це він наказав вирізати все населення гетьманської столиці Батурина, наказав вимордувати або вивезти на далеку й зимну північ козацьку старшину, десятки тисяч козаків і селян примусив копати глибокі канали, осушувати болота і сипати насипи для піднесення рівня островів під час будови своєї нової столиці — Петербургу. Десятки тисяч українців гинули з голоду й холоду на каторжних роботах або верталися додому вже нездібними до праці — каліками.

Крім цього, тисячі наших людей той же Петро І-ий вислав копати канали між Доном і Волгою, де також багато з них загинуло. Десятки тисяч козаків той же »великий« вислав у похід на Персію і від довгих маршів та хвороб тисячі з них загинули.

Це ж Петро І-ий скасував автономію Гетьманщини, на Україну наслав московські війська, роздав великі земельні маєтки москалям і економічно експлуатував Україну, так як і сьогодні експлуатують її його наслідники. А щоб свій, тоді ще варварський край і нарід »укультурнити«, наказав поширювати в Росії київську науку, стягаючи з України до Московської академії викладачів і ректорів.

Не описуємо тут всіх економічних визисків, політичних утисків і фізичного винищування українців, що їх зазнала Україна від Петра І-го. Тільки підкреслимо, що поданих вказівок у тестаменті Петра, його політики московського фашизму, придержувались усі наступні царі, від »второї« почавши, по через Миколу І-го, аж до Сталіна і його наслідників.

Московський фашизм і імперіялізм із непослабленою силою діють далі, на наших очах. Змінюються лише методи і тактика, але мета — незмінна. Треба добре простудіювати не лише нашу історію, а й історію наших московських сусідів, імперіялістів-фашистів. Треба пильно слідкувати за кожним рухом і дією цього ворога, щоб добре розпізнати всі його пляни і зброю, якою він воює і бути готовим відперти кожний його удар, спрямований на нас.

Мусимо сильно вірити в наше світле завтра і готуватися до виконання великої місії, що її Україна, вже в недалекому майбутньому, має відіграти на Сході Європи.

Не забуваймо, що немає нічого тривалого, незмінного у світі. Впав перший Рим, впав другий, прийде черга і на цю т. зв. »третю імперію«. Пам'ятаймо заклик нашого національного Пророка:

*»А щоб збудить химерну волю,
Треба миром, громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходить ся вже будить«.*

Фашистівська московська колоніальна імперія мусить бути раз навсе розбита і знищена!

А. КИРПИЧ

ВИНИЩЕННЯ СУСПІЛЬНИХ КЛАС

В кожному суспільстві на протязі довгих століть його історичного існування відбувається природна селекція здібніших одиниць, що підіймаються з низів догори суспільства і творять собою провідні, вищі й середні його класи. Краще матеріальне становище і більша пошана до них є вислідом їх праці і здібностей, а також висловом оцінки їхньої діяльності і тих вартостей, що їх носіями вони є.

Хоча все дане суспільство територіально, мовно, культурно і в більшості кровно творить єдність, що її зовемо нацією, себто людьми одної породи чи раси, але ліпші прикмети даної раси не в кожній одиниці однаково виявлені: в одних сильніше, в інших слабше, в одних ці прикмети виразні й сталі, в інших — невиразні й нетривкі. В одних сильніше виявлені прикмети вегетації й репродукції, в інших — духове прагнення творчості, діяльності, піднесення вгору на вищий матеріальний і культурний рівень, прагнення збагатити чимсь життя, зробити його вартіснішим і цікавішим або зміцнити його супроти стихійних лих чи інвазій інших суспільств.

Одиниці з такими прикметами більш активні, підприємчиві, ризиковиті, заппадливі, чуйні і вибиваються вгору до середніх і вищих клас суспільства. Знову ж одиниці, що втратили ці прикмети, з вищих і середніх клас спускаються донизу. Тільки сталість і тривкість цих прикмет у якомусь роді гарантують сталу позицію цього роду в суспільстві.

Так само людина в низах суспільства завжди може сподіватись, що в її роді може з'явитись дитина з такими здібностями, які винесуть її до вищих клас суспільства і ці здібності виявлятимуться далі в її нащадках.

Звичайно, майже чи не всі батьки хотіли б, щоб їхні діти вибились на вище становище, ніж вони самі, але з власного досвіду вони знають, яких це зусиль коштує і природних здібностей потребує. Тому більшість населення навіть не має таких амбіцій і не бере участі в змаганні, але має задоволення спостерігати інших, здібніших, і тішитись перемогою своїх над чужими, бо в цьому бачить і власну перемогу та гарантію власної безпеки.

Кожне суспільство пишається визначнішими людьми своїх вищих клас, бо вони є виявом здібностей цілого їхнього суспільства чи нації і гарантією безпеки супроти інших націй. Ними це суспільство може похвалитися перед іншими націями, порівняти з ними чи й переважити їх.

Отже, витворення середніх і вищих клас суспільства є вислідом природної біологічної селекції здібніших одиниць. Тільки наслідком такої селекції існує т. зв. суспільна піраміда, що є нормальним станом кожного повноцінного здорового суспільства.

В новіші часи людей уже не задовольняє сама рівність громадянських прав, бо залишається ще матеріальна нерівність, що для людей нижче певного рівня забезпеченості не гарантує рівного старту здібніших із них, щоб узяти участь у життєвому змаганні з більш забезпеченими. Щоб не втратити своїх біологічних спроможностей, суспільство здебільша допомагає здібнішим дітям скінчити вищі школи. Але рівність старту, як теж і вищі школи, ніколи ще не є гарантією успіху в життєвому змаганні здібніших одиниць, особливо коли йдеться про такі важливі ділянки людської діяльності, як господарська, політична, воєнна та навіть і винахідницька. Занадто часто визначні промисловці, капіталісти і мільйонери починали майже з нічого, а визначні політики, військовики, науковці чи винахідники були зовсім не визначними учнями в школі. Це саме виявляється особливо в галузі літератури й мистецтва.

Тому виглядає безглуздим робити революції задля досягнення матеріальної рівності, коли піднесення життєвого стандарту для всіх людей суспільства залежить від діяльності його здібніших одиниць, а всілякі «зрівнялівські» революції якраз найдужче вдарять по цих здібніших одиницях і внеможливають їхню діяльність або й винищать їх фізично, наслідком чого життєвий стандарт суспільства знизиться до нечуваних злиднів, а ще більше знизиться мораль такого суспільства.

Якщо якісь члени сучасного суспільства посідають якісь матеріальні чи культурні скарби, набуті не лише ними самими, а й їхніми предками, то це тільки свідчить про те, що й вони самі в своїй крові носять властивості тих предків, що набули ці скарби.

Якщо якась країна, напр., Англія, пишається пам'ятками своєї минувшини і старанно їх оберігає для сучасників та майбутніх поколінь, то ще більше вона пишається живими нащадками тих предків, що створили ті пам'ятники минувшини — матеріальні свідчення їх історичної культури. Без пошани до живих нащадків пошана до продукту творчості їх предків була б фальшивою, бо ціннішою за всяку матеріальну культуру є жива традиція крові, що створила ту культуру. Це розуміють англійці, які в економічних і природничих науках, зокрема в умінні виплекати породи і раси, здавна стояли на першому місці.

Деякі занадто модерні і надмірно прогресивні суспільства намагаються теж похвалитись своєю давньою культурою і різними пам'ятками давньої архітектури. Але якби їх хто запитав, чи мають вони між собою живих нащадків тих предків, що побудували ті пам'ятники давнини, то вони не мали б що відповісти, бо мусіли б сказати, що вони їх розгубили або винищили, що й слідів із них не залишилось. А це означає, що вся їхня пошана до традиції є фальшивою і тільки на показ. У душі вони варвари. Модерні, прогресивні, але варвари. Не можуть вони справді шанувати матеріальних пам'ятників культури, коли в них немає пошани до її творців і до живих нащадків тих творців. Не можуть вони щиро пишатися колишньою величиною своєї держави, коли в них немає пошани до її творців і до живих нащадків тих творців. Без пошани до традицій крові немає пошани до традиції взагалі. А це і є варварство, якому у відносинах людини

до людини є чужим і незрозумілим витворене англійцями поняття джентлмена, а ще більш чужою і незрозумілою для нього є наука Христа.

Якщо в історії різних народів відбувались революції, то всі ті революції, в своїх здорових починах і намірах, змагали до поширення рівного права на всі ширші кола громадян брати участь у життєвому змаганні в цій природній селекції здібніших одиниць. Революціонери боролися за скасування привілеїв для одних і скасування заборон для інших. Наслідком різних реформ і більших чи менших революцій протягом 17-18-19-их віків, всякі привілеї і заборони скасовано і рівність прав запроваджено для всіх громадян у всіх країнах, що їх через те зовемо тепер демократичними. Максимальна кількість здібніших людей, що ними природа обдаровує суспільство, могла тепер виявити свої здібності в різних ділянках господарської і культурної діяльності, і таке використання суспільствами своїх біологічних ресурсів, себто здібніших одиниць, піднесло ці суспільства на високий матеріальний і культурний рівень.

Зовсім іншу мету мали революціонери, що зробили революцію в Росії 1917 році. Це були соціал-демократи під проводом Леніна, прозвані ним більшовиками. Їхньою програмою було збройне захоплення влади з допомогою робітничої класи і негайний мир із німцями. На це діло вони одержали від німців мільйони карбованців, бо німці за всяку ціну потребували миру з Росією, щоб витримати фронт на заході проти Англії і Франції.

Дальшою програмою більшовиків було винищення вищих і середніх клас — поміщиків, капіталістів і середньої буржуазії, як класово чужих і ворожих елементів, як бувших пануючих клас. Залишитися мали тільки т. зв. трудящі, робітники й селяни, тому й влада більшовиків мала зватись робітничо-селянським урядом.

За чотири роки кривавої роботи чрезвычайки більшовики свою програму повністю здійснили. Вищі й середні класи населення були винищені, а кому вдалося десь переховатись під зміненим ім'ям, таких далі вишукували і розстрілювали.

Так Ленін винищив біологічні ресурси всіх націй імперії, що були витворені в природній селекції здібніших на протязі віків.

Після такої господарки біологічними ресурсами прийшов голод 1921 року. Тоді великий інквізитор зарядив «передишку», т. зв. НЕП, щоб відновити зруйноване господарство. За яких три роки по смерті Леніна закріпився у проводі партії другий інквізитотр, Сталін. Під його проводом Москва поставила перед собою завдання індустріалізації країни і соціалістичної перебудови суспільства, щоб догнати і випередити передові капіталістичні країни та запобігти реставрації капіталізму в своїй московсько-советській імперії.

Це завдання було викладене в першій п'ятирічній пляні. В Україні для виконання цього завдання Москва мала повну піддержку від своєї «української» філії. Для виконання цього завдання потрібні були величезні кошти і багато безплатної робочої сили рабів. У змаганні за виконання цього завдання для Москви стало справою чести якнайбільше взяти тих коштів і рабів, а для її «української» філії стало справою чести якнайбільше їх дати. «Українська» філія московського уряду перестаралася і для рабської

праці ліквідувала забагато заможніших селян і хуторян, одночасно намагаючись дати на експорт якнайбільше хліба. Але як разом із ліквідацією заможніших господарів нестало й того хліба, що вони продукували, то цю нестачу забрано у решти селян, і це спричинило голод 1933 року.

Московський уряд вирішив пожертвувати життям частини населення своїх колоній, але план виконати. «Революція без жертв не буває» — говорили представники цього уряду. А це була величезна індустріальна і разом соціалістична революція, далеко глибша й ширша своїм засягом і значенням, ніж була революція 1917 року. Так оцінював цю революцію сам Сталін.

Це була революція пляново підготовлювана і перепроваджувана партією і урядом, що за роки НЕП-у добре закріпилися у владі й підготували достатні кадри для проведення цієї революції. Цими кадрами були відповідно дібраний советський урядовий і адміністративно-господарський апарат, сама партія, комсомол, профсоюзи, комнезами і сильна сітка донощиків-сексотів ГПУ-НКВД, що не давала можливості створитися жодній політичній організації без відома уряду. Щоб вишукати всіх приховано чи потенційно небезпечних і невдоволених людей, урядові провокатори самі творили підпільні протиурядові організації, а потім влада їх ліквідувала.

Крім того, роки НЕП-у були роками нечуваної у світі пропаганди клясової ненависти до заможніших селян і хуторян, яких офіційно звали тільки ганебною назвою кулаків чи куркулів, до непманів, чи приватних власників у місті, до капіталістичного чи буржуазного суспільства взагалі. Натомість, це була проповідь соціалізму, колективізму й кооперації та залицання до робітників, батраків і біднішого селянства, щоб переконати їх, що це дійсно їхня влада.

Різні пільги і звільнення від усяких податків, першість при вступі до шкіл, рекомендації і командировки, безплатне навчання, стипендії і ґуртожитки, першість на всякі державні посади й допомоги, спеціальні вишколи на різних курсах, виключні привілеї при вступі до партії й комсомолу, куди іншим категоріям суспільства взагалі вступ був заказаний або обмежений різними перепонами, — все це переконливо свідчило про те, що це ніби дійсно влада «робітників і селян». Куркулі на селі й непмани в місті були позбавлені права голосу, їхніх дітей не приймали ні до середніх і вищих шкіл, ні до армії. Замість до армії, їх брали в «трудові лагери», що були фактично концтаборами, де більшість їх гинула. До шкіл могли дістатись тільки нелегально, фальшуючи документи.

«Соцпоходження» — ось бич московсько-советської влади. «Скажи мені, хто твої батьки, а я скажу, хто ти», — це було наріжним каменем марксівської мудрости, це була практична інтерпретація і застосування Марксової формули «буття визначає свідомість», себто, яке твоє клясове буття чи приналежність, така твоя і свідомість.

Тому на кожнім кроці — при вступі до школи, чи на працю, чи до війська, чи до будь-якої організації, — всюди треба було виповнити анкету, де головним пунктом було соціальне походження, а на підтвердження правдивости в анкеті зізнань треба було мати довідку з місця народження

від комнезаму чи сільради. Ці довідки щороку, або й частіше, вимагались наново, так що хто фальшував документи, то мусів їх фальшувати без кінця, а це випомпувало з нього не тільки всі нерви, а й душу, і ціль не варта була засобів. На ціль не вистачало вже енергії, бо вся витрачалась на засоби з ризиком потрапити і пропасти.

При вступі до армії навіть можливість фальшування документів була виключена, бо Енкаведе само засягало інформацій про соцпоходження кандидата з місця його народження.

Хоч більшість командного складу червоної армії була теж соціально чужим елементом, але це були ті, що стали на боці большевиків у часи революції. Їх толеровано, бо інших не було, але тільки до часу, поки вишколено своїх, соціально чистих, незаплямованих. Це саме стосувалось і до всіх інших кадрів буржуазної інтелігенції, яку терпіли тільки до часу заміни її власними, пролетарськими кадрами, що всю свою освіту й кар'єру завдячуватимуть новому, робітничо-селянському урядові. Про все це відверто писала й кричала вся советська пропаганда, посилаючись на вказівки самого Леніна. Це саме, ще гостріше дотримувалось при вступі до партії і комсомолу.

Пізніше винищення верхівки інтелігенції, армії і партії було лише konsekventним виконанням цієї політики очищення кадрів від соціально чужих елементів мірою того, як були підготовлені свої кадри. «Вичищенням» підшивалися діла і наміри, що їх вони повинні були б зробити, згідно з їх соціальним походженням, і за те їх розстрілювали, щоб збулося написане Марксом і Леніним.

Якщо ж у дійсності вони того не робили, що мусіли б робити за своїм соцпоходженням, то теж були розстріляні за те, що не робили так, як їм належалося робити згідно з наукою Маркса-Леніна. В цьому вся суть соціалістичного реалізму: зробити реальним те, чого немає вдійсності.

В часи НЕП-у заможних господарів обкладали спеціальними високими податками, щоб не дати їм «обростати», як це говорилося офіційно, і це узаконнене грабування звалось «стрижка кулака» й було запроваджене самим Леніним, що вважалося за доказ його «мудрости» і його «доброти» для бідних. А ця «доброта» здійснювалась коштом заможних господарів, що платили податок не лише за свою землю, а й за тих звільнених від податку незаможних селян.

Комнезам офіційно вважався і фактично був підпорою советської влади, а середняк — нейтральним або навіть союзником. Куркуль відкрито трактувався як ворог. В пропаганді завжди повторювано слова Леніна: «Кулак єсть злейший і опаснейший *враг соціалізма*, в тисячу раз опаснее, чем все помещікі і капіталісти вместе взятые».

Це була правда, безперечно, і кожний український соціаліст з цим у душі погодиться. Але правдою є і те, що заможний селянин — це була найбільш працьовита, розумна, чесна, поважна і характерна людина, що мала неабиякий власний розум і силу волі. Проте настирливою пропагандою ця соціальна постать була так спотворена, зганьблена, спалюжена й осміяна, що навряд чи хто б наважився її захищати. В самому слові «ворог»

захована страшна сила негативної суґестії. До того ж і в усій навіть дореволюційній українській літературі про цю найкращу частину українського селянства ви ніде не знайдете доброго слова, а тільки: глитай або ж павук, Пузир, Калитка, Підпара — все негативні образи. А коли якусь брехню настирливо повторювати ще з шкільної лавки і в дорослому віці, то люди потроху починають у неї вірити, або, принаймні, миритися з нею і так жити.

І так вони жили в часи НЕП-у. На всіляких зборах співали «Інтернаціонал», а на закінчення... Шевченків «Заповіт». Ідеал, викладений в обох цих молитвах, здавалось, був здійснений, і влада здавалась своєю — «рідною», «робітничо-селянською», «владою трудящих».

Але НЕП — це було тупання на місці, бо держава не допускала вільного капіталістичного розвитку, боячись реставрації капіталізму. Та й нащо ж тоді було робити революцію? Щоб знищити старих власників, а на їх місце щоб з'явилося стократно більше нових? Отож через те, що пролетарський уряд не допускав вільного капіталістичного розвитку, а соціалізм теж не розвивався, хоч як його пропагували й фінансували, то нова імперія і далі залишалася відсталою. А відсталіх б'ють, казав ще Ленін, і ці слова його часто повторювала пропаганда.

Таке гальмування пролетарським урядом вільного розвитку приватних підприємств не могло довго тривати. Люди це бачили і надіялись, що все потрохи повернеться на старе, що советський уряд порозумнішає і знову буде свобода господарської діяльності.

Та пролетарський московсько-большевицький уряд не порозумнішав. Партія, що зробила революцію і закріпилася у владі, була соціалістичною і мала за свою програму знищення капіталізму й «побудову соціалізму». Це було її віру.

Ще коли Ленін впроваджував НЕП, себто тимчасовий відступ від своєї соціалістичної програми, то йому довелося витримати тяжку боротьбу з власною партією, поки вона погодилася на цей крок. Погодилася дуже неохоче. «НЕП ми впроваджуємо всерйоз і надовго, але не назавжди», — потішав своїх однопартійців Ленін.

Дрібним власникам і підприємцям була дозволена свобода діяльності, доки вони відновлять зруйноване за роки революції господарство, а тим часом партія і уряд закріплюються у владі та підготовлять достатні кадри для ліквідації решток капіталізму і запровадження соціалізму.

На сьомому році НЕП-у в партії відбулася велика дискусія. Основні моменти дискусії зводились до того, що доки існує приватна власність, доти є небезпека реставрації капіталізму. В умовах НЕП-у капіталістичні елементи стихійно зростають і вимагають скасування обмежень для розвитку приватної ініціативи й приватних підприємств. Обмежуючи приватну ініціативу, партія гальмує економічний розвиток країни. Отже, партія опинилася в ролі ворога прогресу продукційних сил і, як така, може бути зметена з дороги або може переродитись у буржуазну партію; захлинеється в капіталістичній стихії, і СССР, як і колишня російська імперія, знову піде шляхом капіталістичного розвитку. Щоб цього не сталося, треба негайно ліквідувати НЕП і почати соціалістичну перебудову суспільства,

себто скасувати приватну власність на знаряддя і засоби виробництва шляхом їх усуспільнення, щоб ніколи не могло бути повороту до капіталізму. Отже, одностайно вирішено здійснювати свою стару соціалістичну програму, задля якої було зроблено революцію і якою вона керувалася до запровадження НЕП-у в 1921 році.

Програма почала здійснюватись за першим п'ятирічним планом індустріалізації країни і колективізації сільського господарства. Потрібні були кошти для заupu різних машин, устаткування та винайму інженерів з-за кордону. Для цього потрібна була закордонна валюта, а для здобуття закордонної валюти треба було продати за кордон те, що мали, а це, переважно, був хліб і ліс. Хліб передусім з України, ліс — із Росії. Розпочалася шалена кампанія хлібозаготівлі та «ліквідації» кулака, як кляси, на базі суцільної колективізації». Хоч на ділі колективізацію можна було здійснити тільки на базі ліквідації заможніших господарів і так у дійсності робилось, але говорилося навпаки, щоб не згрішити проти соціалістичної теорії, за якою соціалістичне господарство значно продуктивніше, ніж приватне, а тому з появою колективного господарства приватне ліквідується, як відстале й непотрібне. Отже, куркуля ліквідують на базі суцільної колективізації, хоч тієї бази фактично не було, але щоб збулося написане соціалістичними пророками. Так само все селянство мусіло «добровільно» й з «ентузіазмом» піти до колгоспу, щоб збулося написане, хоча в дійсності протягом років НЕП-у до колгоспів замановали всілякими пільгами і фінансуванням, та ніхто не йшов. Все це зразки соціалістичного реалізму в політиці, а не в літературі.

Ще в часи дискусії чулися слабенькі голоси правої опозиції в партії проти ліквідації кулака, бо буде голод, як у 1921 році після ліквідації поміщиків і багатих хуторян. Опозиціонери казали, що куркуль мирно вросе в соціалізм. Це явно суперечило Леніновим поглядам на куркуля.

З цих опозиційних голосів партія посміялась, сказавши опозиціонерам, що скорше вони вростуть у капіталізм, ніж куркуль у соціалізм, це одне, а друге: з чого побудувати колхози й хто буде на півночі заготовляти лісоматеріал, як не ліквідувати куркуля? Ввесь п'ятирічний план може бути виконаний тільки за ціну цілої кляси куркулів.

Отож Україна дала Московщині «братню допомогу» у вигляді рабської праці куркулів, що заготовляли ліс на далекій Півночі, а Москва дала Україні теж «братню допомогу» у вигляді кадрів уповноважених «по викачке хлеба» і депортації куркулів.

П'ятирічка була виконана за чотири роки (1929-1932 рр.). Третій рік п'ятирічки звався «вирішальним», а четвертий — «завершальним». У третьому «вирішальному» було вишукано і зліквідовано останніх куркулів. Зліквідовано — це значить повністю пограбовано все їхнє майно, з особистим одягом включно, крім того, що був на них. Вигнали з хати всю родину в чому застали. Дозволяли взяти лише сокиру й пилку. Це лихо зваловалось таким куркулемі на голову несподівано, бо він ніколи не думав, що і його зроблять куркулем. Тільки перші куркулі знали, що вони куркулі, бо їх позбавлено права голосу ще в часи революції. Таких було не більше 5% і їх зліквідовано ще в перший рік п'ятирічки, при чому

частину їх розстріляно, а решту заслано на каторжні роботи. Але навіть ці перші куркулі не могли знати, як виглядатиме проголошена їх ліквідація. Вони могли думати, що їх маєтково зрівняють з іншими та й тільки.

Потім щороку вишукувалось таку саму чи й більшу кількість нових куркулів, згідно з надісланим згори секретним пляном. Так за чотири роки розкуркулено яких 15-20% селянства, що становить 4-5 мільйонів душ.

Проте й далі вважалось за найбільшу контрреволюцію сказати, що вже нема кулаків. »Кулак везде есть, его надо только поискать хорошенько«. Шукали і знаходили, бож кожний селянин за своєю дрібновласницькою природою є потенціальний куркуль. Це за роки першої п'ятирічки селяни вперше довідались, що всі вони є дрібною буржуазією і мають дрібно-буржуазну психологію, яку ще довго треба буде перевиховувати й викорінювати в колгоспі.

Коли в колгоспі не виконувались виробничі пляни і норми чи взагалі робота давала погані наслідки, то винен був такий таємничий куркуль, що причаївся і нишком діяв серед колгоспників. І коли про це говорилося на зборах, то кожен боявся поворухнутися, щоб не подумали, що це він той прихований куркуль. А вже найгірше почувався той, що був ніби помилково розкуркулений, а потім реабілітований і з тяжкою бідом вприсився до колгоспу, бож пограбованого майна йому не повернули. Такий чувся на зборах, як на гарячому вугіллі. Так невидимий куркуль ще довго був засобом терору над колгоспниками.

*

Досі майже ніхто з дослідників не займався підрахунком хоч приблизної кількості зліквідованих людей вищої і середньої клас. Більше звертали увагу на катастрофічні наслідки цих свідомо й пляново переведених ліквідацій — на жертви голоду 1921-го і 1933-іх років. Це, мабуть, тому, що голод діє на людську психіку більше вражаюче, бо настає раптово і скошує мільйони людей протягом кількох місяців, тим часом як ліквідація клас, що спричинила той голод, проводилась протягом кількох років і під проводом уряду, що надавав вигляду законності цій акції винищення найкращих людей.

Отож дослідники займаються більше підрахунком жертв голоду і майже зовсім не займаються підрахунком жертв плянового винищування вищих і середніх клас населення, так ніби ці останні менш вартісні, ніж жертви голоду, коли насправді є якраз навпаки.

Щоб уявити, збагнути і оцінити розміри соціальної, а значить і національної катастрофи, не допоможуть самі кількісні показники винищення населення, бо справа не тільки в кількості, а ще більше в якості того населення. Коли голод косив більш-менш усіх підряд, то плянове винищування вибирало біологічно і соціально найцінніший елемент.

Та навіть і саме кількісне зіставлення показує, що цього найціннішого елементу, людей класи, винищено, приблизно, стільки, як і жертв голоду. Ленін за чотири роки на самій Україні винищив до двох мільйонів людей класи — і, приблизно, стільки ж було й жертв голоду 1921 року. Сталін за чотири роки першої п'ятирічки на самій Україні винищив до п'яти мільйонів людей класи — і, приблизно, стільки ж було й жертв голоду 1933 року. Це не

значить, що Ленін був менший душогуб, ніж Сталін. Коли взяти до уваги якість, то втрати національного організму в обох випадках були еквівалентними.

Що таке класа? Люди, що стоять в однаковому відношенні до засобів продукції, творять одну класу. Відношення людей до речей, отже й до засобів продукції, є відношенням власності: річ може бути моя, або не моя. Люди, що мають засоби продукції у своїй власності, звуться буржуазією або капіталістами, а ті, що не мають власних засобів продукції, звуться робітничою класою або пролетаріатом. Звідси продукційні чи виробничі відносини між людьми є відносинами власності. Виробничі відносини між людьми є підставою поділу людей на класи. Так розуміють поділ суспільства на класи всі марксисти. Продукційні відносини між людьми — це класові відносини, або відносини власності.

Але марксист не задумувався над тим, що є підставою тих виробничих відносин між людьми. Що є причиною неоднакового відношення людей до засобів виробництва? Що є причиною того, що одні ті засоби мають, а інші не мають? Віривши формулі Маркса, що буття визначає свідомість людини, вони вважали, що досить дати комусь засоби виробництва, і він буде розумним, а досить відібрати в когось ті засоби, і він стане дурним. Припустимо, що певною мірою з цим можна погодитись. Але ж це не дає відповіді на питання: де взяли ті засоби, хто їх створив або зумів придбати їх? А створив їх чи зміг придбати таки хтось розумний і тільки з тої рації став їх власником.

Марксист забули про біологічні підстави виробничих відносин. Селекція здібніших одиниць є причиною поділу суспільства на класи, а відносини власності чи виробничі або класові відносини між людьми є наслідком природної, біологічної чи расової селекції здібніших одиниць у суспільстві. Класу творять здібніші елементи. Низи суспільства не є класою, але серед них безумовно з'являється багато здібніших одиниць, що стають класою. Тому в нормальному суспільстві найчисленнішою класою є середня класа, а значно меншою є вища класа.

Де немає селекції здібніших одиниць, там немає клас, а є безкласове, охлократичне суспільство.

Ліквідація заможнішого селянства і міщанства — це була ліквідація зародків найчисленнішої середньої класи, поки вона ще не встигла розвинути у справжню класу й не виділила з себе провідних верств вищої класи. Вона становила потенціальну загрозу для безкласового охлократичного суспільства, в якому заборонена природна селекція здібніших одиниць. Ця заборона здійснюється через позбавлення всіх людей права приватної власності на засоби виробництва. Змагання в такому суспільстві відбувається тільки за більшу участь у засобах споживання, себто, відбувається гола боротьба за існування, як і в тваринному світі.

До революції в російській царській імперії ця селекція здібніших гальмувалася громадською сівозмінною, громадським способом землекористування, при якому навіть найздібніша людина не могла виявити своїх індивідуальних здібностей, а змушена була робити те, що роблять усі. В суспільстві, де селянство становило 85% населення, можна собі уявити, яке це було

страшне марнування біологічних ресурсів людности. Цим пояснюється майже цілковита відсутність середньої класи, самі низи — і нечисленна вища класа.

Позбавлене середньої класи, що єдина, через самозатруднення і затруднення інших, тримає рівновагу в суспільстві, це суспільство легко втратило рівновагу, перекинулось і знищило свою верхівку. Якби була сильна середня класа власників, вона б ніколи не допустила до такої соціальної катастрофи.

Можливість такої катастрофи передбачав Столипін і своєю аграрною реформою намагався створити середню класу. Його реформа давала кожному селянинові право вимагати від громади виділення своєї землі в одній окремій ділянці. Але спротив реакційної більшості громади не дав можливості здібнішим одиницям скористатися з наданого реформою права.

Підміною, ерзацом чи заступником середньої класи, а через те і її непримирним антагоністом був посередник між нечисленною вищою класою і дуже численними низами — це бюрократичний апарат чиновників-урядовців імперії. Бюрократи ненавиділи середню класу і боялись її, бо вона витіснила б цих посередників, зробила б їх значною мірою непотрібними і зредукувала б їх до мінімуму. Зростаючи коштом кількості низів, середня класа скоротила б до мінімуму ці низи, абсорбувала б і затруднила б їх, організувала б їх економічно, політично й культурно, і бюрократам не було б ким керувати, їх вплив на т. зв. «народ» зменшився б, поле їх діяльності скоротилося б; вони самі, як класа, змаліли б, а їхня функція замість керування і впливу на народ, звелася б до обслуговування громадських потреб того народу, який сам собою керує, сам себе затруднює і організує в процесі своєї виробничої і культурної діяльності та не любить, щоб хтось втручався до його приватних справ і повчав, як на світі жити.

Будучи посередником, ця «разночинная», або «служілая» верства добре знала верхи і низи суспільства, знала, як нацьковувати низи на верхи, використовуючи матеріальний і культурний контраст і ту прірву між ними, що так кидалась у вічі саме через відсутність численної середньої верстви власників, що собою загатили б ту прірву між низами й верхами.

За своїм соціальним становищем в урядовому апараті ця «разночинная» інтелігенція легко змонопольізувала політичні партії, пресу й літературу, що стали її засобами виробництва, і спрямувала ці засоби проти панів та глитаїв, павуків і т. д.

Генезу цієї «разночинної» інтелігенції знаходимо вже в «Кобзарі» Т. Шевченка. Це на її адресу звернені слова в «Посланії»: «Все те бачив, все те знаю, немає пекла ані раю, немає й Бога, тільки я та кудий німець узлуватий, а більш нічого». В поемі «Сон» зустрічаємо спершу поодинокий екземпляр цієї служилої верстви, це отого «землячка з цинковими гудзиками»: «Я все входи знаю; Я тут служу; коли хочеш, в дворец попитаюся ввести тебе. Тільки, знаєш, ми, брат, просвіщенні: «Не покупсь полтінкою». Шевченко обляв його «мерзенним каламарем», себто чорнильною, а далі подає блискучий образ цієї служилої класи, яку він назвав «братією»:

»От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать, та драти
І з батька, і з брата.
А між ними і землячки
Де-де проглядають,
По-московськи так і чешуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецьки, а то тепер
І кисни в чорнилі...
П'явки, п'явки! Може, батько
Останню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови!...
Україно, Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політи,
Московською блекотою,
В німецьких петлицях
Замучені. Плач, Вкраїно,
Бездітна вдовице!«

Від часів Шевченка ця братія пройшла значну еволюцію, не змінючи однак своєї соціальної суті. Так, напр., в конкуренції зі своїми московськими колегами за вплив на народ вони вхопилися за рідну мову, над чим їхні московські товариші тільки підсміхалися, бо фактично нічого не мали проти того, щоб їхня ідеологія ширилася хоч би й на всіх мовах світу. Головним у цій еволюції була якраз ідеологія. Будучи клясою, що не має засобів продукції і тому не має певного опертя в самій собі, різночинці гарячково шукали цього опертя у якійсь ідеології, в якійсь новій релігії, бо християнська їх не задовольняла, як не вигідна для їхньої класи.

Вже в часи Шевченка з'являється перший нарис цієї ідеології в «Кирило-Методіївськім Братстві». Автором програми «Братства», відомої під назвою «Закону Божого», був Костомаров. Це була блюзнірська інтерпретація Святого Письма і разом із тим документ найглибшого занепаду української державно-політичної думки. Хоч Шевченко зайшов у глибокий ідейний конфлікт з братчиками, проте й він не позбувся впливу їхньої програми, бож Костомаров із титулу його вчености був таки авторитетом для Шевченка в історично-політичних справах. Цим пояснюється хворобливі випадки Шевченка проти біблійних і історичних царів, князів та панів. Він же мав виправдання для себе в авторитетній програмі. Впливом Костомарова можна пояснити й відсутність у Шевченка згадки про Виговського і славний Конотоп, бо Костомаров подав у своїй історії пасквільну характеристику Виговського і в житті ніколи не міг приховати своєї ненависти до

поляків. Лінія Костомарова в дальшій еволюції знайшла своє блискуче вивершення в особі Драгоманова. Лінія Шевченка знайшла своє вивершення в особах Міхновського і Донцова.

Як відомо, майже вся українська інтелігенція знайшла свою нову релігію в ідеології соціалізму і пішла за Драгомановим. Міхновський і Донцов лишилися білими круками серед неї, як білим круком був і Шевченко серед своїх земляків. Клясовий інтерес бюрократії, як породження імперії, вимагав збереження і поширення імперії, а соціалізм гарантував максимально можливу кількість службових посад. З ліквідацією суспільних клас і з заборонаю приватної власності на засоби продукції, соціалістичний ідеал був повністю здійснений.

Але це був клясовий ідеал бюрократії, а ніколи не всенаціональний ідеал суспільства, і ця обставина почала мститись на всьому суспільстві та на самій бюрократії. Позбавлені права приватної власності на засоби продукції, здібніші елементи суспільства не могли розвинути своєї діяльності у формі розвитку продукційних сил суспільства, що привело до хронічної нестачі продуктів споживання. Біологічні ресурси людності, не маючи іншого виходу, почали пертись догори тільки по щаблях і без того переповненої бюрократичної драбини, витискаючи старих бюрократів з їх засиджених місць, що здійснюється шляхом періодичних чисток і винищення самої бюрократії, починаючи з її верхів.

Винищенням історично витворених клас суспільство зменшене кількісно, а якісно зведене до найнижчого рівня. Заборонаю приватної власності на засоби виробництва внеможливлена поновна селекція здібніших. Наслідком цього загальні злидні обмежують навіть веретативні й репродукційні можливості населення, гальмуючи його приріст. Штучний добір до компартії найбільш слухняних виконавців забезпечує подальше панування юрби над здібними елементами. Все це зводить оборонні спроможності суспільства до мінімуму. Доказом цього є хоч би те, що в першій світовій війні фронт три роки тримався десь у Галичині й Польщі, а в другій світовій війні з тим самим ворогом фронт за кілька місяців опинився аж на Волзі. Ніяка пропаганда техніки не замінить винищених і zdegradованих расово найцінніших біологічних ресурсів людності, бо техніку можуть мати і ворожі нам суспільства. Соціалістичні вівісекції над суспільством можуть у майбутньому скінчитися загальною катастрофою суспільства, далеко фатальнішою, ніж колишній татарський погром.

*

ВІД РЕДАКЦІЇ. Цікава, аналітична стаття п. А. Кирпича має в собі й деякі прогалини та дискусійні елементи. Питання національної провідної верстви нації поневоленої не обмежується лише соціальним становищем такої чи іншої класи, яка може бути національною, тоді ворог її нищить, або чужою, накиненою поневоленому народові, і ворожа влада підтримує її і захищає. З того погляду, чисто національного, не можна вважати, що виступи Шевченка проти «царів, князів і панів» були «хворобливим» наслідком впливу на нього Костомарова. В умовах московської царської

деспотії Шевченко не раз мусів уживати «езопівської мови», користуватися алегоріями і натаками навіть із минулого «біблійних і історичних царів», але ціла його творчість і ідейна спрямованість говорять виразно про те, що він шукав таких художніх зображень, які найкраще передавали дійсність у поневоленій Україні та деспотичний характер панування в ній займанців-окупантів. Національний світогляд Шевченка цілком незалежний. Шевченко бачив, що національна й соціальна неволя України є продуктом імперіальної, колоніальної, загарбницької політики московських царів, що винагороджували «своїх людей», панів і підпанків, за вірну службу Московській імперії, роздавали їм великі маєтки в Україні разом із сотнями-тисячами рабів-кріпаків, що мали працювати на носіїв чужонаціонального поневолення. Шевченко добре розумів, що такий «соціальний устрій» немає нічого спільного з староукраїнським соціальним устроєм, тому зовсім природно, що для нього оті пани-чужинці, або й свої запроданці, були «грязю Москви», «Варшавським сміттям». А царями-кровопивцями були отой «первий» і «вторая» та їх послідовники, що розпинали Україну.

Коли ж ідеться про фактичну ідейну провідну верству, про оте «національне панство», що вірно служило своєму народові та своїй Церкві, то ця провідна верства була переслідувана ворогом і винищувана: її деградували (касували її родові привілеї), а маєтки конфіскували.

Питання «панів» і «мужиків», на нашу думку, добре з'ясував із національного погляду д-р Д. Куликовський у своїй соціологічній студії, що друкувалася у «Визвольному Шляху» (див., зокрема, «Виз. Шлях», кн. IX, 1964, стор. 919). Повторимо з нього лише основну суть:

«Пани», як соціальне явище, можуть бути двоякі: свої і чужі. Звідсіль мусить випливати і двояке ставлення до них цілого дотичного національного середовища, отже — цілого народу. Коли до чужих панів, що засіли на тілі нашого народу, як галапасники-паразити, та які рівночасно є і носіями чужодержавного й чужонаціонального поневолення й визиску, треба ставитися завжди вороже і непримиренно, то до своїх національних панів цілий нарід повинен ставитися з правила доброзичливо, по-братерському і з пошаною, і то не тільки тому, що свої національні пани є кість із кости і кров із крові синами цього народу, а головню тому, що свої національні пани виконують для свого народу необхідну пастушо-керівничу роль і функцію».

На нашу думку, Шевченко не помилився в оцінці чужих панів і царів, слушно картав і тих своїх «панів» (не лише бюрократів), що служили «атечеству чужому», «чужим богам», «царям-кровопивцям» і допомагали катам розпинати рідну матір. Це найсправедливіша істина, національна ідеологія, зокрема нації поневоленої, що бореться за вільне, державне життя не лише для котроїсь одної класи, а для всіх клас і прошарків українського суспільства.

Д. ШАЛДІЙ

«КУЛЬТ ОСОБИ» В СУЧАСНІЙ МОСКОВСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Кожний, хто систематично читає сучасну московсько-большевицьку літературу (оповідання, романи, нариси тощо), напевно зауважив, що одною з найбільших, нерозв'язаних проблем у московсько-большевицькому царстві є «культ особи» і його наслідки. Очевидно, на сторінках газет, що виходить з ССРСР, питання «культу особи» навмисне замовчується. Цією проблемою займаються передусім літературні журнали, такі як «Вітчизна», «Дніпро» (на «українском языке»), часом «Молодая гвардія», а зокрема «Новый мир» (московською мовою, головний редактор — А. Т. Твардовський, орган СП ССРСР).

Першим почав «розв'язувати» проблему «культу особи» московський письменник Дудінцев ще в 1956 році. Очевидно, з дозволу ЦК КПСС і тодішнього першого секретаря М. Хрущова. Того ж року вийшов його роман «Бітва в путі», в якому він описав жахливі арештування за часів сталінської чистки.

В той час журналам «на українском языке» ще було заборонено порушувати проблему «культу особи». Зрештою, і роман «Бітва в путі», що вийшов обмеженим накладом, описував події лише на Московщині й не розкривав причин, що привели до культу особи Сталіна. Можливо, що якби таємна промова Хрущова на 20-му з'їзді компартії не була продісталася до західного «капіталістичного» світу, то й ЦК КПСС не висунув би питання «культу особи» на 22-му з'їзді КПСС.

Як відомо, цей з'їзд відбувся у дуже складних внутрішніх обставинах. Хоч у Московщині панував у той час спокій, проте серед неросійських народів, поневолених Москвою, клокотіло невдоволення. Тому на 22-му з'їзді компартії мусіла виринути і справа «культу особи».

Вже тоді, як і потім, у советському красному письменстві виявилися три фіктивні течії, що пояснювали появу в «соціалістичному» суспільстві «культу особи». Але всі ті течії мали і мають спільне те, що випливають із директив ЦК КПСС.

В некритичного читача сучасних літературних творів московсько-большевицьких письменників, саме завдяки отим трьом течіям, виникає фальшива думка: мовляв, це ж уже «демократія», коли в письменстві існує три течії щодо оцінки «культу особи», ще й сперечаються одна з одною. Насправді ж, усі ті течії спрямовані до того, щоб перекинути всю вину на Сталіна і допомогти компартії вийти сухою з багна.

Свого часу редакція журналу «Новый мир» (особливо його редактор Твардовський) була звернулася до московського комітету «Ленінських премій» з пропозицією відзначити нагородою твір А. Солженіцина «Адин день Івана Денісовича». Повість Солженіцина, що сам перебував у концтаборах, розповідає про життя заарештованих (під час «культу особи») в конц-

таборях. Автор написав свою повість згідно з психікою москаля-письменника: він розхвалює компартію «вообще», як «святу» й «непомилну», натомість обвинувачує різних начальників концтаборів у «порушенні советських законів». Про «культ особи» в цій повісті нема й згадки. Цю повість розглянула на засіданні президія ЦК КПСС і Хрущов «милостиво» дозволив друкувати її на сторінках журналу «Новый мир». Ось тому Твардовський пропонував нагородити її «ленінською премією». Але Солженіцин премії не одержав. Проти його повісті дуже гостро виступила газета «Известия» (в той час головним редактором цієї газети був Аджубей, зять Хрущова), очевидно, згідно з вказівками президії ЦК КПСС. Між журналом «Новый мир» і «газетою» «Известия» почалася баталія. Тоді, знову ж на доручення ЦК КПСС, на сторінках «Нового миру» виступив Ю. Карякін, завданням якого було припинити пристрасну полеміку і визначити рамки для дальшої дискусії. У статті «Епізод из современной борьбы идей» («Новый мир», ч. 9, 1964) він писав:

«Про злочини, що викриті в повісті (Солженіцина, — Д. Ш.) одні кажуть: було тільки це; інші кажуть — того зовсім не було. Одні твердять, що це правда про комунізм, інші заявляють, що це зовсім неправда. Одні, як блюзніри, спекулюють на трагедії, яку створив культ особи, а інші приховують те, що культ особи був фактично трагедією у житті советських народів. Одні злорадніють, інші бояться...»

Таким чином т. зв. советським письменникам дозволено у визначених рамках писати і викривати «культ особи», а одночасно наказано вибілювати московсько-большевицьку партію, прославляти її і за те, що вона, мовляв, «викрила» і «здемаскувала» сталінську «антиленінську політику». Але й далі заборонено порушувати питання національно-визвольної боротьби поневолених Москвою народів, а разом із тим наказано приховувати правду про те, що більшість в'язнів московсько-большевицьких концтаборів складалася з синів і дочок немосковських народів. Підсоветським письменникам, особливо українського походження, заборонено писати про повстання в'язнів у концтаборах, що їх організували українські націоналісти. Навпаки, випробуванням своїм вислужникам, таким як Мельничук (уже помер), Полторацький, Стельмах, Гончар та іншим, Москва платить преміями за найзлобніші й найбрудніші пасквілі на українське революційно-визвольне підпілля (ОУН і УПА) та всіх правдивих українських патріотів.

До речі, москаль Солженіцин, що перебував довгі роки в концтаборах, а потім був реабілітований, добре знав про повстання у концтаборах, але в своїй повісті ні словом не згадує про нього. Для «старшого брата» повстання в'язнів у концтаборах були загрозою для самого існування московсько-большевицької імперії. Хоч Солженіцин і описує життя в'язнів у концтаборах, проте увагу читача спрямовує на «мужню» поведінку «старших братів», колишніх членів партії, що опинились у концтаборах, мовчанкою обходить безкомпромісову боротьбу проти сталінсько-хрущовського концтаборного режиму (і взагалі проти московського поневолення), що її вели в концтаборах ув'язнені українські націоналісти.

Одним із перших московських письменників, що почав виправдувати і вибілювати московську компартію з часів культу Сталіна, був відомий

партійний фальсифікатор-критик В. Єрмілов. Ще в січні 1963 року він писав на сторінках газети «Известия»:

«Поряд з іншим, трагедія була в тому, що переважала впевненість у справедливості Сталіна, в безпомилковості того, що твориться під плащиком його імені. Якби переважало свідоме рішення «сціпити зуби», мовчазно перегортаючи «гіркі сторінки історії», то це означало б, що навіть у 1937-1938 роках уже була б повна ясність про безпідставність таких явищ, якими були масові репресії. Пересічні советські люди були приголомшені гіркістю, що СРСР уцерьть виповнений ворогами народу...»

Отже, Єрмілов висунув на захист КПСС фікцію, мовляв, «пересічні советські люди глибоко вірили» в те, що масові репресії були виправдані, бо кожна чергова сталінська жертва мала за собою кримінальну провину.

Таким чином безсоромний фальсифікатор, партійний критик Єрмілов, показав, у яких рамках може відбуватися критика Сталіна.

Прочитавши і докладно проаналізувавши згадану статтю Єрмілова, бачимо, що він — ніби полемізуючи з Еренбургом, фактично обвинувачує останнього за наклепи на ЦК КПСС, компартію і Сталіна. За сталінських часів Еренбург не був репресований лише тому, що сам виконував агентурні завдання КГБ (МВД) за кордоном, про що добре знає і Єрмілов. Що справді так було, можемо перекоонатися, читаючи уважно мемуари Еренбурга «Люді, годи і жизнь». Ось що пише про себе Еренбург:

«У січні 1949 року газети повідомили про викриття антипатріотичної групи критиків театру. Чому чергова кампанія репресій була започаткована з другорядного питання — з критиків театру? Цього я не знаю. Напевно, Сталінові своєчасно поскаржився якийсь ображений драматург, а може, випадково, але однаково, в яке місце ставка кинути камінь. У першій статті «Правди», якою започатковано нову кампанію, писалось: «Яке уявлення взагалі може бути в А. Гуревіча* про національний характер російської советської людини?»... Через два дні я прочитав на сторінках «Правди» чергову статтю, в якій «гуревічі» й «юзовські» писалися з малої літери. Коло «космополітів» розширилося: до критиків театру додали деяких поетів і кінорежисерів. Через два тижні викривалися уже й «без-рідні космополіти», що приховувалися за псевдонімами... Репресії над «космополітами» не були в ті часи окремим явищем. Заарештовано величезну кількість людей, що перебували перед тим у фашистському полоні й добровільно репатріювалися, або тих, що не встигли в час війни евакуюватись у глибину СРСР. Заарештовано й тих, що добровільно повернулися з еміграції, що були репресовані в тридцятих роках, а також тих, що мали рідню за кордоном. Коли ж ідеться про мою особу, то з лютого 1949 року мої твори советська преса перестала друкувати... Наприкінці березня 1949

*) А. Гуревіч, як і Еренбург, по національній приналежності — жида. Наприкінці 1948 р. Сталін започаткував антисемітську кампанію, маскуючи її під ширмою «боротьби з космополітизмом». У цьому він мав повну підтримку не лише від тодішнього ЦК компартії, а й від Хрущова, що потім «розвінчував» Сталіна, — Д. III.

року один із моїх друзів оповів мені, що минулого дня, під час доповіді про сучасний напрям советської літератури, одна високоставлена партійна особа в присутності 1.000 учасників заявила таке: «Можу подати вам гарну новину — викрито і заарештовано космополіта ч. 1, ворога народу Іллю Еренбурґа». Я негайно написав до Сталіна короткого листа: повідомив його, що вже два місяці, невідомо з яких причин, мене відсунено від співпраці в газетах, а вчора такий-то офіційно заявив, що я буду заарештований... Наступного дня до мене зателефонував Маленков. Він сказав мені таке: «Сталін одержав вашого листа. Доручив мені зателефонувати. Скажіть, звідки оте все пішло, ніби ви будете заарештований?» — «Не знаю, я хочу вас запитати про це». — «Чому ж ви не попередили нас про все те раніше?» — «Я говорив у тій справі з товаришем Поспеловим...» — «Дивно, товариш Поспелов така чутлива людина, але нам нічого не сказав»... (П. Н. Поспелов через декілька років говорив мені, що все це було неправдою, — вияснює Еренбурґ)... Після розмови з Маленковим до мене на квартиру телефонували різні редакції. Говорили, що сталося непорозуміння, мої твори будуть друковані на сторінках газет, просили писати чергові статті.

На весні 1949 року я нічого не розумів. Тепер, коли ми дещо знаємо, мені дається (?!), що Сталін багато дечого спритно маскував. А. А. Фадсєв відверто заявив мені: кампанія репресій проти «групи антипатріотичних критиків» була започаткована за вказівками Сталіна. Через півтора місяця по започаткуванні кампанії, Сталін зібрав усіх редакторів і заявив їм: «Товариші, розкривати літературні псевдоніми авторів забороняється советськими законами. Порухення їх — це антисемітизм... Я вже говорив і писав, що антисемітизм, як скрайня форма расового шовінізму, є найбільшим і найнебезпечнішим пережитком канібалізму»... Закружляли чутки, ніби жидів в СРСР на власну руку репресує беріївщина. Сталін, дізнавшись про це, припинив самовільство. Але мені докладно відомо, що кампанію антисемітизму під виглядом викорчовування «безрідних космополітів», започаткував сам Сталін... Через декілька років один ізраїльський журналіст написав за кордоном статтю. Він твердив, що перебуваючи у советській є'язниці, мав розмову з репресованим поетом Фефером. Від нього довідався, що за репресії МДБ (Міністерство державної безпеки) проти письменників-жидів відповідає Ілля Еренбурґ. Західні газети писали: «Еренбурґ живий, не репресований. Отже, він запроданець»... Я ще раз тут стверджую, що советські жидівські поети, письменники, режисери, театральні критики та інші були репресовані за вказівками Сталіна» («Новый мир», ч. 2, 1965, мемуари Еренбурґа: «Люді, годи, жизнь»).

Як бачимо з поданих тут мемуарних уривків, Еренбурґ мав великі зв'язки із впливовими членами сталінського Політбюра (Маленков, Поспелов), а також із самим Сталіним. Бо справді, чому під час сталінської антисемітської кампанії в 1949 році МДБ знищило багатьох жидівських культурних діячів (Соломона, Зускіна, Гросмана, Гуревіча, Юзовського, Фефера), а Еренбурґ залишився далі під опікою Сталіна, не зазнавши репресій? В квітні 1949 року Сталін вислав Еренбурґа до Парижу на т. зв. «Конгрес прихильників миру». Вимовне й те, що перед виїздом до Парижу Еренбурґ

написав свою промову і дав її прочитати Сталінові. Сталін, прочитавши, написав під промовою: «Здорово! Молодець Еренбург! — Сталін».

Але даремно накидається на Еренбурга сучасний партійний критик В. Єрмілов, бо обидва вони — з одного поля ягоди. І Єрмілов, і Еренбург намагаються вибілювати партію, скидаючи тепер усю вину на Сталіна.

Подібні твердження знаходимо в повісті московської письменниці Вери Кетлінської «Плато вище туч» (журнал «Молодая гвардія», ч. 8, 1964). Ось як передає вона думки старого члена партії:

«І Сталінові вірили. Вірили, бо разом із ним до п'ятирічок прийшли. Такий рух розпочався, що цілу країну перетворив у величезне будівництво. Адже було таке, — щось тебе турбує, помічаєш несправедливість, бо не так здійснюється, як потрібно було б. Але Сталін скаже промову, все пояснить, виправить. Дуже ми йому вірили і це — дійсна правда...»

Проблема «культу особи» і виправдання партії — надмірно складна, щоб збувати її самими фразами. Тому нові московські можновладці допускають і критику іншого характеру, але знову ж у визначених компартією рамках. Досить вимовно написаний роман В. Солоухіна «Мать—мачеха» («Молодая гвардія», ч. 12, 1964). В цьому романі читаємо таке:

«Тепер я хочу запитати тебе, — звертається дочка заарештованого партійця до свого нареченого. — На що й кому все це потрібне? Інквізитори знищували ворогів церкви, еретиків, як це їм здавалося. Але оті еретики для інквізиторів були ворогами. Гітлер вигидав концентраційні табори*, до яких замикав комуністів. Кажуть, що пекло — це рай у порівнянні до них. Але коли фашист убиває комуніста, він має логіку: фашизм і комунізм — непримиренні вороги між собою.

А в нас, в ССР, під рідним прапором, ніби в ім'я рідної справи... Збожеволіти можна...»

Ми вже згадували, що під тиском невдоволення неросійських народів, поневолених Москвою, ЦК КПСС був змушений зайнятися справою «культу особи». Партійним казкам про те, що репресовані дійсно були «ворогами народу», вірили хіба «старші брати», але не вірили ті народи, що опинились під «опікою» тих «старших братів». Характеристичною рисою всіх літературних творів, що безпосередньо чи побічно порушують питання «культу особи», є те, що жертвами сталінського терору є тільки члени партії. Про масові сталінсько-хрущовські репресії безпартійних (селян, робітників, інтелігенції) на неросійських землях, зокрема в Україні, де «старшобратерський» терор шалів найлютіше, — в сучасних московсько-большевицьких літературних творах не згадується. Якщо і згадується якогось репресованого члена партії в Україні, то такого, що працював тут із доручення Москви в ролі наглядча. Натомість пишеться про репресії у Московщині. Такого репресованого москаля-партійця письменники обов'язково змальовують як людину з «чистим сумлінням», «кристальної душі», беззастережно віддану справі партії.

*) Насправді ж першими винахідниками концтаборів були Ленін і Дзержинський. Сталін, Ягода, Хрущов, Єжов, Берія, Шелєпін і Семічасний — удосконалили їх. Гітлер лише наслідував приклад Леніна, Дзержинського і Сталіна, — Д. Ш.

В романі «Тішина» такою «ідеальною людиною» є член партії, колишній військовий комісар, Н. Вохмінцева (уривки цього роману друкувала газета «Комсомольская правда», 1964). В кіноповісті «Робочій посольок» («Новый мир», 1964) такою людиною є інж. Солтніков, у романі «Мать—Мачеха» («Молодая гвардия», 1964) — «крупний» партієць П. Садовніков, у романі «Лето в Сосняках» («Новый мир», ч. 12, 1964) — директор великого хемічного комбінату Кузнецов, у романі «Последние две недели» — генерал Зімін, у мемуарах Еренбурґа — генерал М. Галактіонов і т. д. Навіть чекістів-негідників московські письменники змальовують як «людяних», з «чутливою душею» борців за справедливість, що «підкулюються» долею репресованих, яких вони... самі репресують. Очевидно, такі директиви ЦК КПСС, щоб піднести авторитет КГБ і його працівників, бо викриття «культу особи» цілковито захитало позицію «караючого меча революції».

Генерал Горбатов (тепер відповідальний керівник міністерства війни ССРСР) надрукував на сторінках журналу «Новый мир» (ч. 4, 1964) свої спогади, в яких, між іншим, пише:

«Не знаю, де тепер перебуває той слідчий, який допитував мене. Якщо він живий ще, я бажав би, щоб він прочитав ці рядки. Перечитав і відчув моє презирство до нього. І не лише тепер, а й у той час, коли він мав мене в своїх руках. Та я переконаний, що він добре знав моє презирство до нього».

В повісті «Один на один» (жур. «Нева», ч. 3, 1963) подається, як «Смерш» («Смерть шпигунам», окремий терористичний відділ КГБ, що діяв під час війни і в перші роки по війні) перевіряв у глибокому запіллі колишніх воєннополонених, що вернулися з німецького полону на «родіну». Автор повісті пише:

«...І раптом сталося таке, чого полковник (кагебіст, — Д. Ш.) не сподівався. Сотки воєннополонених обурливо загаласували. Із загального крику чулися окремі вигуки:

— Вирішили залякати нас?! Не вийде! Нас Гітлер мордував і не замордував... Ще й тут цього хочуть!

— Не дамося!

— Знущання! Над ким?

— Хто їм дав таке право?

— Ми ж тепер не в полоні, а в себе дома. Власні вигадки плетуть! Ганьба!

Полковник і його політаступник квапливо зникли... Ув'язнені воєннополонені оголосили штрайк...»

Автор повісті не подає, якої національності були оті воєннополонені, що збунтувалися. Але нам відомо, що за «Родіну і Сталіна» відмовилися воювати насамперед сини поневолених Москвою народів. Масово здавалися до німецького полону, бо думали: «Хай буде й чорт, аби лише не Сталін». Лиш потім, skuштувавши гітлерівської «каші», зрозуміли, що між Сталіном і Гітлером нема жодної різниці. Обидва кати і людиновбивці.

Особливо важливою проблемою сучасного ЦК КПСС є, як ми вже згадували, відновлення «авторитету» скомпромітованих горлорізів-чекістів, щоб знову зробити з них «захисників справедливості» і оборонців «родіни» від ворогів ССРСР.

На сторінках журналу «Дніпро» (ч. 7, 1964) Рустем Галіат-Валаєв надрукував свою повість «На лезі ножа». Хоч у повісті не порушується питання «культу особи», проте вона дуже вимовна. Автор розповідає про гандлярів золотом і брилянтами в Україні. Про них довідалася закордонна розвідка і посилає в Україну свою агентку, якусь Валентину Арнольдівну. Вона нав'язує контакт з гандлярем Жоркою Витієватим — «безпутним сином купця третьої гільдії» — і продає йому закордонні золоті браслети, майже за безцінь. Згодом «Жорка» довідується від Валентини, що вона шпигунка. Як советський громадянин-патріот «Жорка», хоч і гандляр золотом, пішов до КГБ і потрапив до старшого слідчого Кочубея. Між ними відбулася така розмова:

— Вибачаюсь, — сказав, переступивши поріг кабінету, Жорка. — Не маю щастя знати вашу особу, проте вважаю за свій обов'язок заявити, що на пароплаві «Пушкін» їде громадянка на ім'я Валентина...

— Арнольдівна, — підказав слідчий.

— Значить, ви все знаєте? — здивувався Витієватий.

— Для того й поставлені.

— Прощу пробачення. Адью.

— Ні, чого ж ви так зразу. Сідайте.

— Це для якої, вибачаюсь, мети?

— Та ось хочу вас поінформувати, що на пароплаві, на якому ви їхали до пристані Чайки, Валентини Арнольдівни не виявилось.

— Як не виявилось? Цього не може бути!

— Наша залізнична міліція затримала її в поїзді, що йшов до прикордонної станції.

— Хитра bestія. Зрозуміла. Зірвалася, значить...

— А знаєте, коли ви зникли з пароплава, вона вирішила, що ви наш агент.

— Ну, це вже дурощі з її боку.

— Ні, чого ж. Ось ви прийшли до нас...

— Ну, й що з того?

— Це дуже добре, Георгію Тарасовичу. Може, ви кинете свою «роботку» й... перейдете на іншу, га?

— Не в той бік, начальнику, дугу гнете. Я у вашій упряжці припряжним не буду. Самі скачіть гальопом...

— Ви даремно так нахабно зі мною розмовляєте. «Не плюй у криницю — згодиться води напиться». Ой згодиться, Георгію Тарасовичу!.. А що стосується моєї пропозиції про нову роботу, то ви мене неправильно зрозуміли. Ваша допомога нам не потрібна. Якось самі впораємося. А вам слід запам'ятати, що «скільки б клубочок не змотувався, а кінець йому буде».

— Ви мене не лякайте. Це вам тюрма страшна, а мені вона, як домівка...

— Користаєтесь мою витримкою? Що ж, поведіться і далі по-хамському.

— Перепрошую, товаришу... Старший слідчий. Нерви розхитались над усяку міру... Зрозумів я тоді там... на пароплаві... на якій грані стою... і відсахнувся... А прийшов я до вас не тільки з приводу «дамочки з Камеліями», а й тому, що хотів вас попросити, щоб викреслили з вашої

картотеки Жорку Витієватого. Був такий, та й нема. Вузол зав'язав міцно, востаннє й безповоротно! Завтра в кочегари йду.

— Чому ж саме в кочегари? — здивувався Кочубей.

— Тому, що вугілля — родич алмазу, як сказав відомий учений Менделєєв. Може, чули про такого?

— То ви, виявляється, ще й жартівник.

— А чого мені плакати? Адже справи на мене завести ще не встигли. А з приводу моєї супутниці на пароплаві — не турбуйте мене даремно...

— Це ж чому вас не турбувати? Ви що — нервовий чи інфаркта боїтесь?

— Я, товаришу Кочубей, нічого в житті не боюся, крім лоскоту. А інфаркт стосується не тільки до підслідствених і слідчих. Інфаркт може скрутити будь-кого. Ось я за себе, наприклад, побоююсь. Думка така в мене є: може, ви в шахи мастак? Може, «хід конем» такий зробили, що зіткнули мене, барана, з цією оранжевою? (Валентиною, — Д. Ш.). Може, це ваша робота, а я, дурень, з доносом до вас з'явився. Мовляв, погляньте: ах, який я герой! Шпигунку здаю на підносі! А ви в душі посміхаєтесь!.. Ось і зараз усміхаєтесь!.. А може, я того... помиляюсь? Так чого ж ніколи агентура навколо нас не бігала? Як я з нею, — з цією мамзеллю, — нічого, а один — за мною «шлейф» увивається. Ось од усяких таких думок інфаркти й бувають... Та — ак-с... Вибачайте, коли зайвого набазікав... А тепер дозвольте відчалити?

— Що ж, ідіть.

— Маю честь!

Жорка вийшов з кабінету, зачинив за собою двері щільно, назавжди.

Це відразу зрозумів Кочубей і полегшено зітхнув. А ввечері він викликав до себе Кузьменка (оперуповноваженого, — Д. Ш.), дав йому тверде завдання: — Стежити за Витієватим, як за малою дитиною, і щоб ні одна волосяна не впала з його голови».

Ось якого «гуманного», «душевного» чекіста змальовує автор згаданої повісті. В повісті далі оповідається, що гандлярі дізналися про те, що «Жорка» особисто «здав» закордонну резидентку і вирішили його забити... — «Так була вирішена доля і життя Жорки Витієватого. Але інакше вирішив її старший слідчий — Степан Семенович Кочубей», — пише автор. Він, чекіст Кочубей, вирішив долю й іншого гандляра — Ашрафа Кишмиша, який мав забити Витієватого:

«— Ви така розумна людина, а водитеся з цією поганню. — І, помовчавши, додав: — Ось ваша перепустка, можете йти.

— Що?! Що ви сказали? — отетерів Ашраф. — Повторіть, я не зрозумів вас.

— Можете йти, кажу».

Не чекіст, а просто фея з золотим серцем! Таким змальовує Рустем Галіат-Балаєв старшого слідчого Кочубея, що, як пишеться у повісті, «вів справи, які виходили за межі суто карні».

Анатоль Рибаків у своєму романі «Лето в Сосняках» подає ще більш «зворушливий» образ чекіста. Старший чекіст-полковник гірко плаче перед дочкою репресованого, яка самовільно приїхала в Москву до рідні, а їй відмовили приписати паспорт:

— Чому я повинна залишити Москву? — запитує дочка розстріляного репресованого. — В Москві я народилася, в Москві в мене рідна сестра.

А він не слухає її, пише резолюцію і каже:

— Нічого, їдьте до татка і мамки в Сосняки.

— Нема в мене татка, — відповідаю.

Полковник замислився і раптом запитує:

— Це ж які Сосняки, ті, де хімкомбінат?

— Так, це ті, де хімкомбінат, — відповідає Ліля Кузнецова (дочка репресованого, — Д. Ш.).

— Ви дочка Петра Андрійовича?

— Так!

— Дочка Софії Артемівни?

Я тихцем говорю йому: «Мама в Олександрівці, у мамі мінус після відбуття ув'язнення у концтаборах. А татка розстріляли...»

І раптом обличчя полковника зробилося округлим, звичайним. Він оперся ліктями об стіл, стиснув чоло руками і по його щоках потекли сльози... В коридорі чути кроки людей, шум, дзвоники телефонів; а начальник над усім тим. Полковник сидить і плаче.

Я тихцем до нього: «Сюди можуть увійти». А він, літній чоловік, ковтає сльози і не соромиться мене, дівчини. І я всім своїм еством відчула, яке життя прожив полковник...

... Під час громадянської війни полковник служив у дивізії, якою командував мій батько... І це було в 1952 році... Він поїхав до моєї мамі в Олександрівське, витягнув її з хлівця, де вона жила. Улаштував її у вигідній кімнаті. На нього «настукали» за зв'язок із дружиною репресованого, розстріляного партійця Кузнецова — «ворога народу». Полковника усунули з партії, вигнали зі служби, позбавили офіцерської ранги, напевно б заарештували. Але в той час помер Сталін... Батька мого реабілітували, а полковник знову працює на своїй посаді (в КГБ, — Д. Ш.).

В теперішніх підсовєтських романах і повістях, як бачимо, пишеться про репресованих партійців, але майже нічого не згадується про масові репресії т. зв. підсовєтських громадян, особливо населення поневоленої України, Грузії, Вірменії і т. д. В крайньому разі, час від часу, дозволяється письменникам подати безкольорове тло, на якому відбуваються сталінські репресії. З цього виходить, що від сталінських репресій потерпіли не народні маси, не безпартійні, а партійні патріоти «ленінського комунізму». Всі злочини партії і її функціонерів перекидаються на Сталіна. І знову «переслідувані» Сталіним «старші брати» характеризуються як «оборонці» всіх народів у т. зв. СССР.

Таким чином можна зробити висновок, що сучасні ватажки московсько-большевицької імперії змінили лише свою тактику, залишивши незмінною свою колоніальну, русифікаторську політику. Письменникам дозволено «розвінчувати» Сталіна, але у визначених рамках, забороняючи порушувати питання масового терору, що шалів і досі шаліє передусім в країнах, поневолених Москвою. Колишня сталінська сваволя продовжується, уже як сваволя «старшого брата», фундатора і захисника сучасної московсько-большевицької імперії.

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

(Продовження, 6)

МЕСОПОТАМІЯ

Палеоліт Передньої Азії

Палеоліт Передньої Азії найкраще простудіювала місс Геррод¹, що знайшла його в печерах гори Кармел у Палестині. Там знайдено залишки старшого палеоліту і кістки первісної людини (*homo primigenius*). В Палестині й Месопотамії знайдено і докази існування тут людини молодшого палеоліту (*homo sapiens*). Вироби молодшого і старшого палеоліту знайдено й по цілій Азії, на що свого часу вказував проф. Обермаєр.

Брейдвуд, професор Чикагського університету², пише, що в місцевості біля Барда Балка в плейстоцентовому ґравію відкрито інструменти ашельського типу. В Гацер Мерді знайдено печерні житла, в яких були вироби, подібні до мустьєрського типу Леваляюа. У Плегавра Царц також знайдено печерні житла і вироби, що подібні до оріньяцького типу, з мікролітами. У Карім Шаріг відкрито оселі та знаряддя, зроблені з крем'яних скалок і з ґрунтового каменя, також з мікролітами.

Все це знайдено в північному Іраку. В Малій Азії не відбувалися систематичні дослідження палеоліту, а різні знахідки з того обширу мали, переважно, випадковий характер, часто були сумнівні, не простудійовані як слід і не опубліковані. Наприклад, на схід від Анкари в Уцагіль ам Ельмадаг³ знайдено декілька інструментів, але вони залишилися без ближчої класифікації. В печері Гурма, в Ликії, знайдено мустьєрські вироби⁴. На південь від

¹) Miss Garrod.

²) R. Braidwood: *Iarmo as the Cradle of Civilization*, Ill. Lond. News, 1951, pp. 992-995.

³) Uzagil am Elma-Dag. Thompson, P.S.B.A., 32 (1916), p. 182. Два інструменти з андеїте і півкам'яного молотка. Ці дані підтверджує також Віттель та додає палеолітичну річ з Анкари. Vitt. Viale: *Ann. della R. Scuola Arch. di Athene*, 8-9 (1929), pp. 389-92, непевне. Pittard, E. R., *Arch.* 5 serie, 29 (1929), p. 359. *Visage nouveau de la Turquie*, 1931. Горб біля Ömer Efendi Çiftliği, suedlich von Arancik (Kizil-Ora): R. Paribeni und P. Romanelli: *Mon. Art.* 23 (1915/16), p. 248 ff. und Fig. 48. Yümek-Tepe am Mersina-Cay; R. Paribeni und P. Romanelli: *Mon. Antiqui*, 23 (1915/16), p. 92 ff. Між Mersina і Tarsus є призма, 10 м заввишки, зроблена зі скали. Основа 4,2 м на 2 м. Другий подібний менгір є між Mersina і Selefke: Herebdey, A. Willh. *Bericht: Reise in Kilikien*, 1896. Brandenburg, E., *Abh. d. Bayr. Ak. 3 Klasse*, 23 (1906), p. 709; L.A.A.A., 1906, p. 21.

⁴) Mousterien.

Малатія, в Адіятапії, знайдено оріньяцькі вироби. Деякі пагорбки в Пісідії і в Кілікії, здається, належать до старшої кам'яної доби (до палеоліту). Буває, що ступень старовинності окремих знахідок важко визначити, бо кам'яні інструменти, навіть примітивної форми, лишаються в ужитку ще довго і в металевій добі, яка в Малій Азії почалася досить вчасно.

Хліборобство в Передній Азії

Розглянувши палеоліт і мезооліт Європи, ми бачили, що європейці в ті часи жили — або, може, краще сказати, жилилися — з мисливства чи ловецтва, з рибальства, зі збирання харчів, особливо їстівних черепашок, устриць тощо. Але знаємо також, що з якогось часу європейці почали пляново продукувати харчі й харчуватися випродукованими засобами. Це запевнило і забезпечило їхнє життя такою мірою, що вони могли розмножитися і створити високу культуру. Отже, перед нами питання: як і коли в Європі виникли хліборобство та скотарство, як два основні засоби забезпечення життя людини?

Докладні наукові розсліди виявили, що хліборобство в нас, в Європі, не могло виникнути самостійно, бо в Європі не було диких хлібних рослин, з яких можна було б вирощувати хліборобські рослини. Докладні розшуки показали, що хлібні рослини, себто — пшениця, жито, ячмінь, просо і т. п., знаходилися у теплих частинах Азії — в Палестині, Месопотамії і далі на схід, аж до Індії, навіть у теплих частинах гірської Центральної Азії. Отже, епіпалеолітичні мешканці Європи не могли навчитися — або, правильніше, видумати — хліборобства, бо не було тут головного: хлібних рослин у дикому стані.

Пшениця. За предка пшениці вважали дику рослину, що звалася *aegilops*. Її знайшов Аронсон у Палестині. Але ще й перед Аронсоном, у 1809 році, цю рослину запримітили Кочі та Бургардт⁵. Вона була поширена в західній Азії, у Вавилонії, в Європі, в Індії та, здається, у Японії. Магоммеданська легенда каже, що пшениця — це дерево пізнання добра і зла й через нього сталося гріхопадіння людей⁶.

Як бачимо, для того, щоб дізнатися, коли і як було винайдене хліборобство, треба звернутися до Азії. Це питання цікавило археологів уже давно і вони енергійно вели розкопи в Передній Азії та в Єгипті. В тих розкопах брали участь дослідники усіх європейських країн. В результаті виявлено багато цікавих фактів, які допомогли відтворити історію Передньої Азії, починаючи з

⁵) Kotschy, Burhardt.

⁶) M. Ebert, R. L., Band XIV, pp. 270-271.

третього тисячоліття перед Різдом Христовим. Відтворення цієї історії ґрунтується на записах, що їх знайдено на глиняних випалених табличках і які збереглися у землі до наших часів. Нарешті, були відкриті й селища. Так виявилися початки хліборобства в Месопотамії, в теперішньому Іраку.

1943 року відкрито селище, що кинуло багато світла на початок хліборобства. Роберт Брейдвуд, професор Чікагського університету, що відкрив це селище біля теперішнього села Ярмо, пише ось що:

Ярмо (біля 4.500 літ перед Христом) — відкриті старі сільські передкерамічні скупчення з мікролітичною індустрією.

Гассуна — нормальні старі селища, самарський стиль мальованої кераміки (Самара — місто в Іраку).

Галаф — дбайливо заплановані сільські скупчення з керамікою, характеристичною окуляровим стилем мальованої орнаментатії.

Убаїд — селища нового типу; це макетового стилю городи, з храмами, попередженими фазою Ерідугу.

Варка — відносно короткий період, характеристичний своїм особливим стилем кераміки.

Протописьмовий період (біля 3.000 років перед Христом), одночасно і стародинастичний період.

Коли мова про датування знайдених там речей, що були зроблені раніше, ніж писані пам'ятки, то його можна досягнути новою методою, а саме — аналізою радіоактивності відповідного вугілля. Отже селище Ярмо, з допомогою аналізу вугілля з переланих черепашок, датоване 4.857 роком перед Христом. Але тут може бути помилка на яких 320 років пізніше або раніше, себто найпевніша дата — 4.500 років перед Народженням Христа. Брейдвуд каже, що все більше виявляється доказів про те, що розвинена цивілізація у нижній Месопотамії раніша, ніж єгипетська⁷.

Передкерамічні оселі

Розкопи стародавнього ханаанського міста Єрихону, що розпочалися ще перед другою світовою війною і в час війни були припинилися, відновилися знову по закінченні війни і дали дуже інтересні результати. Розкопами керували пані Кетлін Кенйон, директор Британської археологічної школи в Єрусалимі.

Не буду описувати процесу самих розкопів, а тільки подам висновки, що їх можна було зробити на основі цих розкопів.

Пані Кенйон подавала короткі зведення декілька разів⁸. В останніх зведеннях вона каже, що Єрихон був досить великий,

⁷) R. Braidwood: Iarmo as the Cradle of Civilization, Ill. London News, December, 15, 1951, pp. 992-995.

⁸) The Illustrated London News, October 3 and October 17, 1953; Ibid., May 12 and May 17, 1956.

міг мати до 3.000 населення. Але в його розвитку був дуже довгий передкерамічний період, себто період, коли ерихонці ще не знали кераміки. В результаті довгого розвитку й існування міста, тепер на місці Єрихону залишився чималий горб, високий на 70 стіп, себто — на 10 сажнів або 21,5 метра. Отже виявилось, що з загальної висоти горба (70 стіп), 40 стіп (12 метрів) були без кераміки. Пані Кенйон відносить початок Єрихону до шостого тисячоліття перед Христом. Площа цілого міста охоплює біля 8 акрів землі.

Найбільш вражаючими предметами релігійного значення були людські черепи, обліплені глиною, щоб нагадувати подібність до живих голів. В однім мешканні, величиною 60 на 20 стіп, було знайдено 30 кістяків, але без черепів. Очевидно, ті черепи були відділені вже тоді, коли тіло розпадалося, бо при кістяках залишилися нижні щелепи. Недавно в Єрихоні знову було знайдено декілька таких плястрованих черепів і один із них був виставлений у Британському музеї у Лондоні.

Цей звичай зберігати черепи окремо від цілого кістяка може служити поясненням для окремого похорону голів у добу європейського мезоліту. Власне, занотовано факт збереження черепів у печері Офнет (Баварія). Правдоподібно, тут прибули люди з Палестини і могли вживати свого способу похоронів. Само собою зрозуміло, що це тільки гіпотетичне припущення.

Про передкерамічні, але хліборобські оселі ми вперше довідалися з розкопів селища Ярмо, що їх зробив Брейдвуд. Тут дома були у своєму пляні чотирикутні. Пані Кенйон каже, що на те, щоб вести осіле життя у таким великим городі, були необхідні скотарство і хліборобство. Можна догадуватися, що мешканці Єрихону та інших передкерамічних селищ не вживали варених харчів, а тільки печені. Вони могли розтирати каменями зерно на муку, а з тієї муки — виробляти коржі, що їх пекли на розпечених каменях.

Мови Передньої Азії

В Передній Азії мови розподіляються на три групи:

- 1) Група, властива народам західно-азійським або так званим азійцям.
- 2) Група мов семітських.
- 3) Група індоевропейська.

Мови азійські. Це властиві мови старовинної Західної Азії. Вони не були ні семітські, ні індоевропейські, інколи їх звали алародійськими, приписуючи центр їх виходу гористій частині Передньої Азії, що розкинулась навколо гори Арарат.

Ця група розпадається на дві підгрупи, що відмінні одна від одної. Одна складається з мов нижньої Месопотамії; це т. зв. сумерська підгрупа. Друга група складається з мов, якими гово-

рили в гористих частинах на північ і на схід від Месопотамії та в Малій Азії.

Найстарші сумерські написи, що їх найдено на глиняних табличках, датуються, приблизно, 3-тисячними роками перед Різдом Христа. Існують ще інші написи, майже гієрогліфічні, яких або зовсім не можна було відчитати, або відшифровано з них дуже мало. Це старші написи, мабуть, на роки двісті.

Сумерська мова ділиться на два великі діалекти. Перший це Еме-ку, яким, звичайно, говорили, і другий — Еме-саль, яким говорила одна категорія жерців, що їх звали Клю.

Проте не слід змішувати мови з культурою, бо мова може бути вищої якості, але решта культури тих людей, що говорять цією мовою, не мусить дорівнювати ступневі розвитку даної мови. Коли звертаємося до питання природи сумерської мови, то натрапляємо на різницю у поглядах дослідників.

Ми вже сказали про існування двох сумерських діалектів, а тепер додамо, що граматики тих двох діалектів ця сама. Різниця між ними лише у формі певних слів, а потім у тому, що в діалекті Еме-саль звук »г« часто переходить у звук »т«. При тому діалект Еме-саль у писаній формі часто має фонетичний характер.

Сумерська мова належить до типу т. зв. аглютинативних мов. Вона проста, в ній багато моносилабічних (односкладових) і через це й гомонімічних елементів. Вираз отримується з допомогою композиції тих елементів, і в той же час порядок слів фрази запевняє відношення різних елементів між собою.

Найстарші сумерські написи — це присвячення предметів богам, що їх приносили голови міста, а також історичні записи. Потім ідуть юридичні документи. Ми не знаємо оригінальних релігійних текстів, що походили б із найстарших діб, але маємо їх копії, датовані, принаймні, 2.500 роками перед Христом. Від кінця третього тисячоліття до Христа сумерська мова вживається тільки як священна мова культу, бо в другій половині того тисячоліття сумерів перемогли семіти⁹.

Не зважаючи на мішанину двох етнічних елементів у творенні месопотамської культури, сумерського і семітського, все ж таки здається, що докази першості сумерської культури, її вищості й переваги в тій мішанині, залишаються незаперечними; вони навіть збільшилися і зміцніли в наслідок останніх відкриттів.

В період Обсиду помічаються досить істотні зміни в похоронному обряді. Перед тим покійників ховали простягненими на спині, а потім їх ховають у скорченому стані, лежачими на боці. Як показують кістяки, люди спочатку були стрункі, з вузьким тазом, а в періоди Уруку і Жемдет Насру вони зовсім протилежні до

⁹) L. Langdon: Sumerian Grammar, pp. 7-18, Thureau-Dangin, I.S.A.

попередніх — присадкуваті, тяжкі. Наступають також радикальні зміни в кераміці, що вказують на послідовні хвилі змінного населення. Спочатку кераміка була мальована, потім — без малювання і, врешті, знову мальована. Згадані зміни не треба розуміти як зміни самого населення, мовляв, на цілих широких просторах одне населення залишило свої насиджені місця і раптом десь зникало, а його місце займало інше населення. В дійсності, нові етнічні елементи просякали в чужі середовища ступнево, поволі, як і ці попередні, поглинали їх цілковито, або — навпаки: самі культурно асимілювалися.

Дуже важливо було б знати, звідкіля і коли прийшли сумери в Месопотамію. Погляди на це питання дуже різні. На думку Г. Франкфурта, сумери існували в Месопотамії вже в добу Обсиду і культура того періоду належала їм. Йордан, директор розкопів у Варка, каже, що сумери з'явилися тут щойно в період Уруку. Християн і Макай, у свою чергу, припускають, що сумери з'явилися в Месопотамії на початку історичної доби. Ця остання думка має слабі основи, бо в добі Жамдет Наср сумерська культура вже була цілком установилася. Коли можна сумніватися щодо періоду Обсиду, принаймні, його історичної фази, то період Уруку, здавалося б, більш придатний для припущення, що в ньому наступило поселення сумерів.

Не треба забувати, що особливі прикмети періоду Уруку, себто його кераміка, — не з'явилися раптово. Нараховується багато стратографічних наверстувань, які розділяють типову обсідську кераміку від кераміки періоду Уруку.

Щодо походження сумерів та їх батьківщини, то і з того приводу було багато дискусій і сумнівів. Бероз передавав одну месопотамську легенду, згідно з якою сумерська культура розвивалася на місці. Ця легенда оповідає, що коли перші люди Месопотамії осіли на березі Перської затоки, то до них із води виходила постать напівлюдини й напівриби. Вдень ця напівлюдина перебувала між людьми і навчала їх того, з чого складається культура. Увечері вона верталася до води, що була її житлом.

Протягом довгого передісторичного періоду такі містичні істоти виконували чотири рази цю свою місію навчання. Припускається, що ім'я цієї істоти є попсованим ім'ям Еа, бога Апсу (Apsou), себто бога водяного простору, на якому плаває всесвіт. Він же ж бог усіх знань і всіх культур.

З усього того оповідання варто зберегти в пам'яті твердження про морську культуру, породжену на півдні Месопотамії. Хоч ця легенда ясно говорить про море, але вона не суперечить і прихові сумерів із країни гір. Коли сумери поселилися на березі затоки, можливо, під натиском напасників і переслідувачів, то їхнє становище мало чим відрізнялося від становища Венеції,

Кіуджії, Торчельо та інших місць на лягунах північної частини Адріатицького моря.

Те, що дає нам докази пріоритету сумерської культури, зберігається в сумерській літературі та релігії. На користь такого пріоритету промовляє і постійний престиж тієї культури в Месопотамії. Тільки зникнення сумерської мови дає аргументи на користь семітської теорії про походження месопотамської культури. Але ми знаємо з історії багато прикладів, як зникали мови творців попередніх культур під жорстоким пануванням завойовників, які перебирали культуру переможених.

Передньоазійські народи

Еламіти. Еламітів знаємо з біблії, але найстарші їхні оселі знайдено під час розкопів Моргана в Сузі, на кордоні Месопотамії і Персії, власне, вже в горах. Суза була над рікою Керкою.

Еламіти відомі нам з різних періодів історії. Маємо їх старі двомовні тексти з часів династії Пузур-Шушінака, біля 2.500 року перед Христом. Ті тексти, що знайдені в Сузі, написані староеламійською мовою. Потім приходять тексти з часів від XVI до VIII стол. (перед Христом). Вони вже писані інакше, ніж старші тексти першої категорії. Цей тип письма вчені назвали новосузким. Нарешті, з'явилися ще писання еламійські за доби Ахаменідів. Вони часто складені одночасно двома мовами — еламійською і перською.

Найстарші еламійські тексти, що їх прочитав Шейл, це так звані тексти проеламійські; їх письмо дуже тяжке для пояснення.

В еламійській мові відомі нам аж чотири варіанти. Ця мова має якусь спорідненість з кавказькими мовами, вона не така звучна, як мови семітські.

Мітанні. Мітаннське населення існувало в тих областях, де його знайдено і пізніше, ще за Саргона Агатського, себто в середині III-го тисячоліття перед Христом. У середині II-го тисячоліття до Христа мітаннська держава займала великі простори — від Вавилонії на північ, а на заході стикалася із Сирією та займала частину Асирії.

Між списками, що їх знайдено в Тель-ель-Атачна, був один лист, написаний мітаннською мовою, але аккадським клинописом. Це лист мітаннського короля Туштратти до фараона Аменофіса III-го, писаний біля 1.400 року перед Христом. Державу цього короля єгиптяни звали «Нагаріна». Вплив короля Туштратти сягав навіть на той бік Тігра, себто на схід від нього — аж до Нінівії. Аменофіс III-ій навіть одружився з дочкою Туштратти, Тадіхепою, яка в єгиптян, здається, звалася Нюфретете. Але незабаром мітаннська держава занепадала. Туштратта загинув від змови, що її організував один із його синів.

Неспокої у мітаннській державі використав гіттїтський король Шуббі-Люліума. Він посадив другого сина Туштратти на батьківський трон і тримав його під своїм впливом. Потім мітанні були завойовані Асирією.

Мітанні звалися також ханігальбат. Унгнад називає їх шубару або субарейми. Першим королем мітанні був Шаушатар, що завоював Асирію. Потім його наступниками були: Артатама I, Шутарна і Туштратта.

Хуррі. В текстах богазкійських табличок часто згадується земля Хуррі, яка має свого власного короля. Здається, ця земля знаходилася на місці теперішньої Вірменії. Крім того, хурріти жили також на землі мітанні¹⁰. Припускається, що на землі мітанні хуррі були пануючою (гіперстратною) верствою, родом якоїсь войовничої шляхти.

Тому, що хуррійські імена часто трапляються серед мітаннських, а також тому, що під час переговорів між мітаннським королем Маттівацією і гіттїтським королем Шуббі-Люліумою призивалися на свідків (при клятві) арійські боги Мітра, Індра, Варруна і Нассатія, як боги мітанні, свого часу Гуго Вінклер уважав хурритів за арійців (1907 року). Але коли потім зібрано більше матеріалів, то виявилось, що мова хурритів ні в якому разі не може бути ані арійською, ані індоевропейською взагалі. Унгнад ствердив, що між мітаннською і хуррійськими мовами нема істотних різниць. А якщо і є які, то мають характер різниць діалектичних.

Хуррійська мова, як і мітаннська, належить до групи кавказьких мов. Дуже можливо, що хуррі — це той самий народ, який у біблії згадується під назвою хоріти, які, нібито, були пранаселенням Ханаану.

Халди або урарту. Цей народ жив в області озер Ванн. За часів асирійських Саргонідів він мав свою державу, яка навіть відважувалася на війну з Асирією. Асирійці називали ту державу Урарту, але самі урартійці називали себе халдами, а свою державу — Халдією або Біайною. Мова халдів ще мало відома, але вона не подібна до вірменської. Зближена до касітської і мітаннської, дещо подібна до еламїтської і гіттїтської, особливо у фонетиці. Халди вживали клинопису.

Гутті. Мова цього народу майже невідома. Але знаємо, що той народ навалився на Месопотамію з гір Загросу, завоював Сумер і Аккад та встановив там своїх королів, які панували сотки літ. Відомі лише декілька імен тих королів. П. Шейль, французький учений, простудіювавши ці імена, прийшов до висновку, що вони

¹⁰) A. Ungnad: Hurriland und Mittani, Z. f. Assyriol., N. 2, 1925, pp. 101 ff. E. Forrer: Die acht Sprachen der Boghazkoi Inschriften, Sitz. Ber. d. Preuss. Ak. d. Wiss., 1919, pp. 1029 ff.

не семітські. Гутті говорили мовою, мабуть, приналежною до азійнійської групи.

Кассіти. Це також верховинці з Загросу, що насунулися на Месопотамію у II-му тисячолітті до Христа. Настановили у Вавилонії своїх королів, що панували там декілька століть. Мова кассітів мало znana. Виявлено лише кілька імен їхніх богів і королів та зовсім небагато слів із звичайної мови. Все ж студіювання цього невеличкого мовного матеріалу дало можливість встановити, що ця мова зближена до кавказької мовної групи. Знайдено в ній і сліди індоєвропейської мови.

Основне населення Месопотамії

Тут подам opinію Шпейсера про основне населення Месопотамії. Він каже:

»В попередніх розділах були дані докази з історії, традиції та філології, щоб визначити передісторичне населення Вавилонії, як приналежне до еламської або спорідненої групи народів. Більшість археологічних доказів показують те саме... Отже, з одного боку, філологічні джерела постачають докази, що передсумерським населенням Вавилонії були еламіти або протоеламіти. З другого боку, археологія постачала цінну інформацію, що месопотамська галузь першої енеолітичної культури сягає до передсумерського населення тієї країни«¹¹.

З того виходить, що протоеламіти були носіями першої енеолітичної культури Сузи I, яка продукувала дуже тонку кераміку.

Друга енеолітична культура характеризується культурою Сузи II, коли появилoся вже піктографічне писання, що має тільки частинну подібність до найстаршої форми сумерського писання, з якого пізніше розвинулися клинкові значки¹².

Властивий сумер не постачив типів, які могли б бути ясно зв'язані з Сузою II, але далі на північ друга енеолітична культура заступлена невеликою кількістю черепків у Фара, та великою кількістю — у Жемдет Наср, біля Кішу¹³. Тут, у Жемдет Наср, в однім домі, що був побудований із прямокутних цегол, знайдено поліхромну кераміку, теріоморфні вазы і значну кількість печаток, — усе це в стилі, типовому для Сузи II. Крім цього знайдено і біля 150 піктографічних табличок.

Христіян і Вайднер також підкреслюють зв'язок культури Жемдет Насру з культурою Сузи II¹⁴.

¹¹) E. Speiser: *Mesopotamian Origins*, 1930, p. 68.

¹²) Scheil, M.D.E.P., XVII; Frank. Max Ebert, R.L., B. III, pp. 83-84.

¹³) Langdon, in "Der Alte Orient", 26 B., pp. 67 ff.

¹⁴) A.I.O., B. V, p. 147.

В Сумері найстаріші будинки були з плоско-випуклих цегол, а не з прямокутних. Прямокутна форма цегол не появляється аж до III-го тисячоліття.

Багато вчених сумнівається у тому, що в Жемдет Наср мальовану кераміку виробляли сумери, бо кераміка, типова для них, завжди немальована.

У відповіді на питання, хто з народів, крім сумерів, міг бути у Жемдет Наср, існує розходження. Наприклад, Христіан і Вайднер думають, що носіями другої енеолітичної культури були гутті¹⁵. Натомість Шнайдер каже, що хуррі. Особливо дуже мало правдоподібною є теорія, що — мовляв — гутті були індогерманами. Цю теорію відкинув не тільки Шпейсер, а також і Матц¹⁶.

Лангдон думає, що авторами табличок не були сумери, бо в них (у табличках) числова система не шестидесятирічна-сумерська, а десятирічна, така, як була знайдена в еламських пам'ятках. Тому можна припускати, що мова жендет-насрових таблиць була еламською.

З цього бачимо, що основним населенням Месопотамії було населення не сумерське, і не семітське. Як каже Шпейсер і як думають деякі інші вчені, це було населення еламське або протоеламське. Герцфельд, великий знавець Передньої Азії і Ірану, думає, що те саме населення було і в Ірані, на Кавказі та в Малій Азії. Він відкрив у Самарі найстаршу кераміку.

Отже, Шпейсер і Герцфельд зробили свої висновки довго перед тим, як Брейдвуд виявив початкове хліборобство і правдивий палеоліт у Ярмо.

Тепер цікаво знати, якого типу була ця гарна кераміка в Ярмо, що про неї згадує Брейдвуд і яка, як догадуються, прийшла туди з іншого місця, бо своєю якістю вона переважала примітивну ярмську кераміку? Чи не була це самарська кераміка? Але в Ярмо був ще досить довгий період передкерамічний. Очевидно, що люди не відразу винайшли кераміку. З другого боку, також очевидно, що до кераміки привело людей хліборобство, бо ж необхідно було в чомусь варити зерно у вигляді каші, смачнішої і стрawnішої. Ясне те, що населення у Ярмо є найстаршим із відкритих після палеоліту, яке перейшло на продукцію харчів. І треба відзначити, що воно жило в гористій області т. зв. родючого півмісяця у південній частині середньої Месопотамії.

Погляд Шпейсера, що основним населенням не були ні сумери, ні семіти, а було третє населення, що займало і Перську височину, і гори теперішньої Вірменії, і Кавказ, і гори навколо Каспійського

¹⁵) V. Christian: M.A.G.W., B. LVIII, 1928, pp. 210-229.

¹⁶) Matz: Die fruehkretische Siegel, p. 57, 4.

моря, території якого простягалися далеко на схід, де тепер Ашхабад, а колись воно займало також, мабуть, і Афганістан, — цей погляд збігається з опінією великого знавця Ірану Герцфельда. Такий самий погляд є і в багатьох інших учених орієнталістів.

Справа ускладнюється тим, що від найстаршого хліборобського населення не збереглося кістяків. Це, мабуть, тому, що добра, родюча земля, виповнена кислотами, знищує кістяки. Отже, знищує антропологічний матеріал, на основі якого антропологи могли б зробити висновки про расову приналежність найстаршого хліборобського населення.

Теперішнє населення Ірану, Іраку і Кавказу дуже кругло-голове, але французькі модерні атропологи кажуть, що кругло-головість у Передній Азії — явище пізнє, що попереднє тамошнє населення було, або мусіло бути, довгоголове.

Все це примушує думати, що основне, себто початкове населення Месопотамії прийшло з гористих околиць, а гористим є саме Іран. Цікаве також те, що в Ірані, в горах Малої Азії і Кавказу жило населення вірменоїдної раси¹⁷. Такий погляд заступає багато інших учених, хоч існують і протилежні думки.

До цього питання багато баламутства вносило раніше те, що арійців, себто азійську галузь індоевропейців із сатемовою мовою, також називали іранцями, бо вони зайняли — хоч і значно пізніше — Іран, надаючи йому своє ім'я. З того боку, питання ускладнюється тим, що в Ірані, особливо в родючому півмісяці, як ми вже згадували, не знайдено людських кістяків. Вони знищені діянням ґрунту або похоронними обрядами тілопалення, а може навіть тому, що мерці залишались непохованими на жир птицям і звірам, як це практикували перси в часи Заратустри або вже й раніше.

(Далі буде)

¹⁷) Термін «Вірменоїдна раса» не дуже щасливий, бо вірмени появились біля гори Арарат щойно в VI віці перед Христом і вони індогерманізували попередню мову. Як індогермани, вони мусіли бути довгоголові. Кругло-головість прийшла від завойованої ними алародійської субстратної раси.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

Михайло Б. ЖДАН

ДРУГИЙ НАПАД ТАТАРІВ НА УКРАЇНУ

(1238—1241)

(Продовження, 2)

ВОЄННА КАМПАНІЯ У 1238-1241 РОКАХ

Другий напад татарів на Україну так тісно пов'язаний з постанням і зростанням улусу Джучі та його західньої частини — Золотої Орди, що — подаючи його генезу — необхідно пригадати найважливіші події з початкової історії цієї, найдалі на захід висуненої, татарської провінції.

»Таємна історія монголів« зазначає, що 1207 року Темучін вислав свого найстаршого сина Джучі з відповідними військовими силами підкорити західніх сусідів. Похід удався. Племена ойратів і киргизів, що замешкували околиці горішнього Єнісею, піддалися без бою. Врадуваний успіхами сина, Темучін подарував йому щойно завойовані землі¹, заклавши таким способом підвалини під улус Джучі, західні кордони якого мали сягати так далеко, »як далеко ступлять копита татарських коней«².

Під час війни з Хорезмом (1219-1222 рр.), Темучін передав начальний провід над правим крилом своєї армії в руки Джучі. Коли взяти до уваги, що це крило оперувало по лінії ріки Сир-Дар'ї, себто на кордоні киргизських степів³, то зрозуміло, що Темучін таким чином дав своєму синові можливість забезпечити кордони його посіlostей, а навіть і поширити їх. Джучі використав цю нагоду, він не тільки підбив східні області половецьких степів (Дешт-і-Кипчак), а й зорганізував із підбитих туркменських племен 10-тисячний відділ, призначений допомагати військам Чингіз-хана⁴.

Про те, що Джучі вже тоді уважав західні області Сибіру за свої маєтки, свідчить ось такий факт. Через незгоду між синами Темучіна, Джучі і Джагатаєм, татари не могли здобути твердині Хорезму; щоб закінчити справу з облогою Хорезму, Темучін передав начальний провід над армією своєму третьому синові Угедесві. Ображений Джучі покинув облогу і відійшов із своїм військом, як каже Рашид-ад-Дін, »до своїх обозів«, що були в степах східного Кипчаку⁵. Очевидно, кипчаки (половці) пробували позбутися непростеного гостя. Як розказує одне східне історичне джерело, половці зібрали більші війська і виступили проти Джучі. В бою переміг Джучі й частина переможених кипчаків залишилась на місці, а частина

1) *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, p. 112.

2) *Ata-Malik Juvaini, op. cit.*, p. 42.

3) Рашид-ад-Дін, *цит. праця*, стор. 200.

4) Рашид-ад-Дін, *цит. праця*, стор. 219.

5) *Ata-Malik Juvaini, op. cit.*, p. 139. Перекладач і коментатор праці Джувейні вияснює, що степи між ріками Іртишем і Дніпром звали »Деш-і-Кипчак«. Потім цієї назви вживано для окреслення цілої території Золотої орди.

виемігрувала на захід. Джучі переселив на східнополовецькі степи всі ті племена, що їх уже перед тим одержав від батька. Переселив тут і багато узбеків⁶.

Події, про які йде мова, відбувалися саме тоді, коли відділи Джебе і Субутая, перейшовши Кавказ і завоювавши західнополовецькі племена на Передкавказзі, розгромили в 1223 році українські княжі війська над Калкою. У зв'язку з тим, деякі історики висувають здогад, що Субутай і Джебе були нав'язали контакт з армією Джучі⁷. Що такий зв'язок справді був, немає сумніву, бо про це виразно згадує Джувайні⁸. Йдеться тільки про те, коли наступив безпосередній контакт між цими двома татарськими арміями? На нашу думку, це сталося не раніше, як під час повернення Субутая і Джебе додому, отже, десь наприкінці 1223-го або на початку 1224-го року. Думаємо, що на цей контакт обидвох армій не могли мати впливу напружені відносини між Джучі та його батьком Темучіном. Вістку ж про те, що нібито Джучі мав план убити батька⁹, а батько, довідавшись про це, звелів потаємно отруїти сина, треба сприймати обережно, як відгомін антагонізму між Джучі та його братом Джагатаєм, а потім — і між їх нащадками, про що згадують у своїх працях перські історики, прихильники династії Джагатая. Про те, що Темучін і Джучі швидко помирились свідчить такий факт: коли після хорезмської кампанії Темучін вернувся у монгольські степи, до нього прибув із Кипчаку Джучі з багатими подарунками. А втім, так чи інакше, Джучі був володарем Кипчаку, точніше — східної його частини, аж до своєї смерті, кілька місяців перед смертю батька в 1227 році.

По смерті Джучі володарем Кипчаку став його другий син Батий¹⁰. У тій функції бачимо його вже в 1228 році на курултаю, що зібрався для вибору великого хана, наслідника Темучіна. Курултай, затвердивши на великоханському престолі Угедея, розглянув також усі питання закордонної політики. Між іншим, вирішено поширити кордони імперії на заході. З тією метою вислано на захід 30-тисячну армію під проводом Субутая і Кекетей¹¹.

Згадки про підбої татарів на заході є в лаврентієвському літописі під 1229 роком. З нього ж (літопису) довідуємось, що саксини і половці втекли

⁶) А. Н. Кононов, «Родословная туркмен». Сочинение Абул-Гази, хана хивинского. Акад. Наук СССР, Москва, 1958, стор. 44.

⁷) Wacław Zatorski, *Czyngis-chan*. Warszawa, 1939, st. 153; O. Wolff, *Geschichte der Mongolen oder Tataren*, Breslau, 1872, p. 100. Вольф розповідає, що Субутай, перейшовши Кавказ, звернувся за допомогою до Джучі, а той дав до його диспозиції більшу частину своїх військ. Твердження Вольфа, що не оперте на жодних, знаних нам джерелах, мало правдоподібне. Джучі в той час був зайнятий боями з населенням південно-західного Сибіру, як бачимо з «Родословної Туркменів», отже ледве чи міг би дати більшість своїх військ до диспозиції Субутая.

⁸) Ata-Malik Juvaini, *op. cit.*, p. 149.

⁹) В. Г. Тизенгаузен, «Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды», т. II. Акад. Наук СССР, Москва, 1941, стор. 14-15.

¹⁰) Його монгольське ім'я звучить — Бату, але всі східноєвропейські літописи називають його послідовно «Батий». Порівняй: Paul Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1950, p. 28.

¹¹) Ata-Malik Juvaini, *op. cit.*, p. 190; *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, p. 139.

від татарів до надволжанських болгарів та що татари розбили передові болгарські відділи над рікою Яіком¹². Але, не зважаючи на це, татари тоді не досягнули великих успіхів, бо їхні військові сили були зв'язані воєнними подіями, що саме тоді відбувались на території Китаю. Одночасно з тим татари мусіли поборювати на терені Трансоксанії повстанців, що їх очолював лицарський Джелаль-ад-Дін.

Черговий курултай, що відбувся 1235 року, знову висунув справу завоювання західніх земель. Головним вождем армії, що мала виступити в похід, призначено Батия. Йому в допомогу Угедей відрядив Субутая, одного з найліпших татарських полководців, що вже в бою над Калкою познайомився був із тактикою українських військ. Субутай ще перед курултаєм впродовж кількох років дбайливо збирав усі інформації про політичні та військові відносини східньої і середньої Європи. На його бажання, на захід вислано багато купецьких караванів, але продаж китайських товарів була лише другорядним завданням висланих купців. Головним їх завданням було збирати інформації, потрібні для майбутніх військових операцій татарів¹³. Є відомості, що татарські шпигуни й розвідники доходили аж до Райну¹⁴.

Хоч запланований похід мав відбутися в інтересі Батия, все ж таки він був загальнотатарською справою. Це видно з того, що Угедей відрядив на допомогу Батиеві свого брата, з молодшої лінії, Кулькана та своїх синів Гуюка і Кадана, крім цього — синів Джағатая (Бурі, Байдара і Кайду), синів Тулуя (Менке і Бучена). Брали в поході участь і брати Батия: Орду, Шибан, Тангут, Берке і Шінкур¹⁵.

Незвичайно важко усталити приблизну кількість військових сил, що на самому початку кампанії були в диспозиції Батия. Вольф оцінює кількість татарських сил на 300 тисяч¹⁶. Таку ж кількість подає і Краковський¹⁷. На думку Заторського, татарська армія мала 150 тисяч¹⁸. Такої самої думки і Еренжен Хара-Даван¹⁹. Вернадський каже, що татарське ядро армії Батия складалося із 50-ти тисяч, решта, біля 120 тисяч, складалася з контингентів, стягнених із завойованих татарами народів: половців, болгарів, узбеків, саксинів і т. д.²⁰ Розбіжні думки істориків варто порівняти з інформаціями орієнтальних джерел, щоб відповідно наświetлити це питання.

Коментатор «Тамної історії монголів» Повча, підрахувавши, що татари мали сто тисячників і десять темників — начальників туменів, робить

¹²) ПСРЛ, т. I. Москва, 1962, стор. 453.

¹³) W. Zatorski, *op. cit.*, p. 207.

¹⁴) Harold T. Chechire, *The Great Tartar invasion of Europe*, The Slavonic Review, Vol. V, No. 13. June, 1926, p. 100.

¹⁵) *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, pp. 136-139; Juvaini, *op. cit.*, p. 199;

¹⁶) O. Wolff, *op. cit.*, p. 124.

¹⁷) St. Krakowski, *op. cit.*, p. 56.

¹⁸) W. Zatorski, *op. cit.*, p. 207.

¹⁹) Д-р Еренжен Хара-Даван, «Чингис-хан и его наследие», Белград, 1929, стор. 172.

²⁰) George Vernadsky, *op. cit.*, p. 49.

висновок, що кількість вояків армії Темучіна становила, приблизно, 100 тисяч. Коли до цього додати ще його прибічну гвардію, то горішню межу армії Темучіна можна піднести до 150 тисяч. Очевидно, це номінальна кількість, бо мілітарні одиниці наслідком війни були часто декомплектовані й дійсний стан армії, правдоподібно, вагався у межах 120-130 тисяч людей²¹. Ця кількість збігається з відомостями, що їх подає Рашид-ад-Дін. Він каже, що перед смертю Темучін поділив свої війська так: наймолодший син Тулуй, що — згідно зі звичаєм — одержав батьківщину, себто корінну Монголію, дістав 100 тисяч вояків; старші його сини — Джучі, Джагатай і Угедей — та його брат Кулькан дістали по 4 тисячі вояків, а другий брат, Отчігін, 5 тисяч. Інші, менші відділи, що їх одержали різні родичі Темучіна, становили 7 тисяч²². Так, отже, загальна кількість військ корінної Монголії становила 128 тисяч людей.

Батий на початку європейської кампанії мав 4 тисячі вояків, що їх одержав від батька. До того дійшли більші військові контингенти від підбитих недавно половців, саксинів, таджиків і узбеків. Також сини Джагатая, Тулуя і Угедея дали на допомогу Батиеві свої військові контингенти, очевидно, невеликі. Не слід забувати й того, що в той час, коли Батий вирушив у похід на Східню Європу, татарські війська боролись одночасно в Китаї, Кореї та Ірані. Щоправда, є підстави думати, що європейський фронт для Угедея був найважливішим, але якби він призначив на той фронт і одну третину своїх корінних татарських військ, то й тоді їх кількість становила б, приблизно, 40 тисяч вояків. Отже, цифра Вернадського була б найправдоподібніша.

Другу частину армії Батия становили, як ми вже згадували, військові контингенти, набрані з підбитих народів. Про це маємо виразні інформації у праці Джувайні. Він, розповідаючи про організування похідних військ Батия, каже, що між військами Батия була «велика армія таджиків і тюрків»²³. Під загальною назвою тюрків треба розуміти племена тюркського походження — туркменів, канклів і половців. Не маємо жодних джерельних даних, щоб визначити кількість тюркських військових контингентів. В кожному разі не слід переоцувати факту, що ці племена перед тим вели війну з татарами і мали великі втрати в людях, зокрема серед свого військового елементу. Для ілюстрації згадаємо, що город Самарканд татари здобули канклівами і туркменами, яких згинуло там біля 30 тисяч²⁴. Ходжент, що його боронив лицарський Тімур Мелік, здобула 70-тисячна татарська армія, що складалася з 20 тисяч татарів і з 50 тисяч місцевих, силою підкорених тюрків²⁵. Якби таке саме відношення кількості татарських до тюркських військ під Ходжентом, через брак інших аргументів, застосувати і до армії Батия, тоді до 40-тисячної корінної татарської сили треба додати 90-100 тисяч тюрків. Очевидно, тюркські контингентові війська були забрані силою і тільки залізна татарська дисципліна та жахливі кари

²¹) Pavel Poucha, *op. cit.*, p. 118.

²²) Рашид-ад-Дин, *цит. праця*, стор. 266-277.

²³) Ata-Malik Juvaini, *op. cit.*, p. 119.

²⁴) Ata-Malik Juvaini, *op. cit.*, p. 121.

²⁵) Рашид-ад-Дин, *цит. праця*, стор. 201.

за невиконання доручень примушували їх до послуху. Не зважаючи на це, часом у цій людській мішанині траплялися спроби бунтів. Джувайні та Рашид-ад-Дін розповідають про те, що під час війни з хорезмським володарем Магометом татари зорганізували з туркменських номадів 9-тисячний відділ і післали його на Хорезм. У дорозі туркмени збунтувалися і татари вирізали їх до неги²⁶.

Першою жертвою татарського нападу впали надволжанські болгари. Восени 1236 року татарські війська здобули їхню сильну, укріплену столицю — важливий торговельний осередок Булгар. Мешканців цієї столиці татари частинно винищили, а частину взяли в яsir. Саме ж місто спалили²⁷. Потім татари завернули на північ і, прочищуючи запілля, розгромили інші надволжанські племена: мордвинів, буртасів, саксинів і половців²⁸. Забезпечивши собі таким чином зв'язок із головною базою постачання, північним Туркестаном²⁹, татари почали готуватись до нападу на московські князівства.

Татарський похід почався пізно восени 1237 року. Першою упала Рязань. Звідси татари подались на північний схід і здобули город Коломну³⁰, що його боронив Всеволод, син Юрія II-го, князя Володимира Суздальського. Взимку татари підступили під Москву й по короткій облозі здобули її та зруйнували. З-під Москви одна частина татарських військ вирушила на Володимир Суздальський, столицю московських земель. Юрій II залишив оборону міста в руках своїх синів Всеволода і Мстислава, а сам подався на північ збирати більші військові сили до боротьби з татарами.

В той час, коли одна частина татарських військ руйнувала московські землі, здобуваючи Ростов, Ярославль, Твер, Суздаль та інші міста, друга частина тримала в облозі Володимир. 8-го лютого 1238 року Володимир упав і татарські війська обернулись проти війська Юрія II-го. Битва відбулася над річкою Сіть, перемогли татари. Московські війська були розгромлені, Юрій II упав у бою. Ця перемога відкрила татарам шлях на багатий Новгород, але Батий, несподівано, наказав відворот цілої армії.

Шукаючи причин цього відвороту, більшість істориків каже, що він був наслідком побоювання татарів, що весна, яка зближалася, а з нею і відлига, ув'язнять татарські війська в північних болотах³¹. Натомість сучасна підсоветська історична література намагається переконати читачів, що такий відворот татарів був конечний: »виявилось вичерпання (татарських) сил, наслідком кривавих битв із руськими військами, які героїський змагалися з напасниками«³².

²⁶ Ata-Malik Juvaini, *op. cit.*, p. 90; Рашид-ад-Дин, *цит. праця*, стор. 200-201.

²⁷ Ata-Malik Juvaini, *op. cit.*, p. 269; ПСРЛ, т. I, стор. 460.

²⁸ С. А. Аннинский, *Известия венгерских миссионеров 13-14 вв. о татарах и восточной Европе*. Исторический Архив, т. III, стор. 86, Москва, 1940; М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск, 1960, стор. 21.

²⁹ W. Zatorski, *op. cit.*, p. 208.

³⁰ Під Коломною згинув брат Угедєя Кулькан (Тизенгаузен, *цит. праця*, т. II, стор. 36).

³¹ G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, p. 51.

³² В. Т. Пашуто, *Героическая борьба русского народа за независимость*. Москва, 1956, стор. 154.

Вертаючись з-під Новгороду на південь, Батий зупинився біля невеличкого, але добре укріпленого городу Козельська. Облога Козельська тривала сім тижнів. Мешканці городу робили вилазки, нищили татарські метавки та вбивали татарів. За свідченням літописця, під Козельськом згинув чотири тисячі татарів³³. Врешті, одержавши допомогу від Кадана і Бурі³⁴, татари здобули й зруйнували місто, а всіх його мешканців вимордували. Під час облоги Козельська згинув трьох синів темника, що керував облогою. Літописець розповідає, що з того часу в татарів не можна було вимовити імені Козельська і цей город називали «злим городом»³⁵. Потім татари відійшли в надозівські степи на відпочинок і перегруповання своїх військових сил.

Проте відпочинок татарів не тривав довго. Треба було остаточно покінчити з половцями, які — не зважаючи на те, що вже були кілька разів розгромлені — все ж таки мали ще значну силу, що в запіллі могла накоїти татарам чимало шкоди. У невідомих нам ближче місцях чорноморських степів прийшло до бою, в якому татари остаточно розгромили половців. Недобитки половців (біля 40 тисяч беззататних вояків, під проводом старого хана Котяна) втекли в Угорщину, де — за згодою тодішнього угорського короля Белі — поселились у степах панонської низовини³⁶.

В час дворічного перебування татарів у чорноморських степах сталася подія, що відбилася сильним відгомном у татарських історичних джерелах і, можливо, вплинула на дальший хід татарської кампанії. Мова тут про непорозуміння між Батием та Гуюком і Бурі, синами Угедея і Джагатая. «Таємна історія монголів» подає звіт про те, що його Батий переслав головному ханові Угедесві. Згідно з цим звітним листом, після розгрому московських князів, Батий влаштував бенкет, щоб відсвяткувати свою перемогу. Під час бенкету Гуюк і Бурі образили Батия, відмовившись визнати його право першості і поставивши під знак запитання його особисту відвагу³⁷. Угедей відкликав Гуюка і Бурі до Монголії³⁸. Виїжджаючи, вони забрали свої військові відділи, зменшуючи таким чином бойову силу Батия. Щоб зміцнити свою силу, Батий включив у ряди своєї армії додаткові відділи, що їх мусів насамперед відповідно вишколити.

На початку 1239-го року татарська армія вже була готова до походу на Україну. Коли до битви над Калкою наші князі ще не знали, хто такі татари, а після битви призабули про них, то розгром болгарського царства і руїни московських міст повинні були відкрити їм очі на цю загрозу, що

³³) ПСРЛ, т. II, стор. 781.

³⁴) В. Г. Тизенгаузен, *цит. праця*, т. II, стор. 37.

³⁵) ПСРЛ, т. II, стор. 781. Цікаву аналогію до цих подій подає Джувайні (*цит. праця*, стор. 132-133). Під час облоги міста Баліян у Трансоксанії в 1221 році вбито сина Джагатая, улюбленого внука Темучіна. Темучін здобув і знищив місто, наказав вимордувати не лише людей, а навіть і звірят. Зруйноване місто одержало в перській мові назву "Ma'u-Baligh", себто — «злий город».

³⁶) G. Strakosch Grassmann, *op. cit.*, p. 3.

³⁷) Die Geheime Geschichte der Mongolen, p. 139.

³⁸) Г. В. Тизенгаузен, *цит. праця*, т. II, стор. 37 і 48.

нависла і над ними. Проте, хоч як дивно, з наших історичних джерел не бачимо, що наші князі виявили будь-яку спробу консолідації своїх сил до фронтової, спільної війни з татарами. Не бачимо навіть індивідуальних поважніших, більших приготувань наших князів. Наслідки їх непередбачуваності до боротьби з татарами швидко прийшли.

Першою жертвою татарського нападу на Україну впав Переяслав. Літопис лаконічно розповідає, що з половецької землі Батий почав посилати свої війська на руські землі. «Він узяв город Переяслав копієм, вибив населення, зруйнував церкву архангела Михаїла, забрав багато церковних речей і дорогого каміння, а єпископа, преподобного Симеона, вбито»³⁹.

Із стилізації цієї вістки виходить, що переяславці боронились. Хто керував обороною — не відомо. Знаємо, що Переяслав у той час належав до Суздалю, але розбитий нещодавно татарами Суздаль ледве чи міг цікавитися долею цього віддаленого городу. Твердження, що Батий «вибив населення» можна б розуміти, як цілковите винищення мешканців Переяслава, як би не те, що Троїцький літопис кидає на цю справу трохи інше світло. В Троїцькому літописі читаємо, що татари спалили город, узяли великий полон і відійшли⁴⁰. Отже, виходить, не все населення знищено. Незрозумілим є вбивство єпископа Симеона. З орієнтальних джерел та з пізнішої практики татарів на Сході Європи знаємо, що татари ставились із великим розумінням і толеранцією до чужих релігій та духовенства. Не виключене, що єпископ Симеон заохочував мешканців до оборони городу і за це татари покарали його смертю.

Того ж самого року татари напали на Чернігів. Чернігівський князь Михайло Всеволодович напередодні татарського нападу, після успішних змагань із Данилом Романовичем, дістав у свої руки Київ і Галич, отже був найсильнішим князем в Україні. Здавалося б, що саме він був найбільш покликаний до того, щоб започаткувати загальноукраїнську акцію до підготовки оборони від татарського нападу. Тим часом в історичних джерелах не знаходимо жодної згадки про це. Навіть не знаємо, кому князь Михайло Всеволодович доручив боронити Чернігів, бо сам він у той час перебував у Києві. Літопис розповідає, що татари обступили Чернігів «великою силою»⁴¹, але деталі оборони нам не відомі. Щоправда, деякі пізніші літописні компіляції згадують, що татари вживали таранів до розбивання брам городу і кидали метавками такі важкі камені, що треба було чотирьох людей, щоб їх піднести⁴². Але досліді виявили, що ті вістки взяті з опису облоги Чернігова Данилом у 1234 році⁴³.

На допомогу обложеному Чернігову прийшов із військом Мстислав Глібович, стрієчний брат Михайла Всеволодовича, але його війська татари розбили. Татіщев додає, що поконаний Мстислав Глібович ледве втік

³⁹) ПСРЛ, т. II, стор. 781; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 16.

⁴⁰) М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, Москва, 1950, стор. 320. Дату упадку Переяслава Пашуто подає 3-го березня 1239 р. (див. «Героическая борьба...», стор. 15).

⁴¹) ПСРЛ, т. II, стор. 782.

⁴²) ПСРЛ, т. 26 (Вологодско-пермская летопись), Москва, 1959, стор. 76.

⁴³) ПСРЛ, т. II, стор. 772.

живий⁴⁴. Здобутий Чернігів татари спалили, монастирі пограбували, людей побили. Живим залишили чернігівського єпископа, забрали його з собою, але у Глухові випустили на волю⁴⁵.

Після згадки про облогу Чернігова, літописець розповідає про те, що «Менгу-хан прибув подивитись на Київ. Він став із того боку Дніпра, біля городка Пісочного, подивився на город і здивувався з його краси і величі. Післав своїх послів до Михайла і горожан, щоб їх підвести, але вони не послушали його»⁴⁶.

Татищев каже, що після того, як Михайло Всеволодович образливим способом відкинув домагання Менке піддатися, той ще раз вислав до Києва послів, яких князь Михайло казав повбивати⁴⁷. Якщо б інформації Татищева про смерть татарських послів були правдиві, тоді справа вбивства Михайла під час його перебування у Батия 1246 року, була б цілком вияснена. Але чергова вістка Татищева змушує нас ставитись до його інформації дуже обережно. Він каже, що після вбивства татарських послів, князь Михайло втік із Києва, вслід за своїм сином, на Угорщину. Відділи Менке ніби пустились за ним у погоню, але не догнали і вернулись до Батия, взявши з собою великий полон. Важко зрозуміти, чому князь Михайло мав би втікати з Києва, якого татари, покищо, не збирались здобувати, а ще важче повірити, що татари перейшли Дніпро, без відповідних приготувань, щоб зловити князя Михайла. Щоправда, не маємо можливості точно ствердити, коли князь Михайло виїхав із Києва, але — на нашу думку — вістка Іпатського літопису, що князь Михайло покинув Київ після того, як Менке відійшов, правдоподібніша, ніж твердження Татищева, що це сталося під час перебування Менке біля Києва.

Польський історик Заторський пробує вияснити питання нападу татарів на Переяслав і Чернігів, як і справу перебування Менке під Києвом. Він пише, що на весні 1239 року Батий вислав дві армії на Україну. Кожна з них мала по 20 тисяч людей. На чолі одної був Гуюк, а на чолі другої — Менке. Армія Гуюка здобула Чернігів, потім Новгород Сіверський і Курськ, і взимі 1239 року вернулась у донські степи. Армія Менке, посуваючись лівим берегом Дніпра, здобула Переяслав і підійшла під Київ. Завданням Менке було особисто розглянути розташування Києва і можливості переправи татарських військ через Дніпро⁴⁸.

Розв'язка Заторського побудована сміливо і, треба сказати, логічно. Але не має для неї жодних підтверджень в історичних джерелах. Тому маневри татарської армії на Лівобережній Україні в 1239 році не можуть бути вияснені.

⁴⁴) В. Т. Татищевъ, *История російская съ самых древнѣйшихъ временъ*. Книга четвертая. СПб, 1784, стор. 2-3.

⁴⁵) ПСРД, т. II, стор. 782. На основі псковських літописів, Пашуто подає дату здобуття Чернігова 17-го жовтня 1239 р. (*Очерки по истории галицко-волынской Руси*. Акад. Наук СССР, 1950, стор. 220).

⁴⁶) ПСРД, т. II, стор. 782; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 16.

⁴⁷) В. Т. Татищевъ, *цит. праця*, стор. 4. Порівняй: И. У. Будовниц, *Общественно-политическая мысль древней Руси*. Москва, 1960, стор. 315-316.

⁴⁸) W. Zatorski, *Czyngis-chan*. Warszawa, 1939, p. 217.

Нема хіба жодного сумніву, що після вимог Менке, щоб Київ піддався, мусіла прийти облога Києва. Здавав собі з цього справу князь Михайло Всеволодович, що — напевно — знав і пляни татарів здобути Угорщину, бо листи, що їх Батий пересилав до угорського короля з вимогою повернути йому половців⁴⁹, не могли залишитись у таємниці. Це, мабуть, і було причиною, чому князь Михайло, після появи Менке під Києвом, покинув Київ і подався в Угорщину. Є підстави догадуватися, що тут ішлося про монтування спільного протитатарського фронту. Не виключене, що під час подорожі князя Михайла на Угорщину могло прийти до його контакту з князем Данилом і до злагіднення їхнього антагонізму. Місія Михайла на Угорщині не повелася. Запляноване одруження його сина з донькою Белі не закінчилося успіхом, а це, очевидно, зруйнувало протитатарські пляни князя Михайла, що був змушений просити Данила, щоб той дав йому пристановище в себе.

Якщо князь Михайло Всеволодович залишив Київ, на київському престолі засів попередній князь Володимир Рюрикович, протегований свого часу князем Данилом Романовичем, але він невдовзі помер⁵⁰. Тоді Київ зайняв смоленський князь Ростислав Мстиславич, якого прогнав князь Данило Романович, залишивши в Києві свого тисяцького Дмитра з дорученням боронити город від «чужинців безбожних, татарів»⁵¹. Звичайно, неможливо встановити дати тих перемін на київському престолі, можна лише сказати, що вони відбувалися по черзі від восені 1239-го до літа 1240-го року. Не відомі нам і заходи, що їх робив Данило чи його представник Дмитро для скріплення оборонних позицій Києва. Проте немає сумніву, що приготування до оборони Києва мусіли відбуватися прискішеним темпом.

Пізно восени 1240 року під Києвом знову появились татари. На чолі татарської армії, що об'єднувала всі татарські військові одиниці, був сам Батий. Разом із ним під Києвом були Урдюй, Байдар, Бирюй, Відяй, Бурундай, Бечак, Менке і Гуяк. Останній, згідно з інформаціями полоненого татарина Товрула, вернувся до Монголії, але не з приводу смерті Утедея, що помер 11 грудня 1241 року, а тому, що був відкликаний Утедеєм за образу Батия.

Поява великої татарської армії під Києвом викликала сильне враження серед киян. Літописець розповідає, що «не можна було чути (нічого) від гсмінкого скрипу його (ворога) теліг, сильного реву верблюдів і іржання його кінських стад. Руська земля була повна війська»⁵².

⁴⁹) Угорський місіонер Юліян розповідає, що під час його перебування у Суздалі (ще перед татарським нападом), суздальський князь просив його переказати угорському королеві, що татари «радіяться днем і ніччю, як би то захопити королівство угрів-християн» (С. А. Аннинский, *цит. праця*, стор. 88).

⁵⁰) В. Т. Пашуто, *Очерки...*, стор. 220.

⁵¹) *ПСРЛ*, т. II, стор. 782; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 17.

⁵²) *ПСРЛ*, т. II, стор. 784; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 18. Для порівняння подаємо за Джувайні опис облоги двох міст у Туркестані: «Передпілля Отрару, наповнене безчисленними військовими відділами, виглядало мов хвилююче море, а повітря наповнене іржанням коней» (Джувайні, *цит. праця*, стор. 83). Під Бухарою: «Татарські війська були численніші від мурашок і саранчі» (Джувайні, *цит. праця*, стор. 103).

Хоч літопис подає головні етапи облоги і здобуття Києва, але деталей не описує. Нема, однак, сумніву, що ще перед головним наступом на Верхній Київ, татари мусіли здобути Київ-Поділ. Археологічні розкопи, що їх проведено на Подолі в 1870 році, виявили в районі Кирилівської вулиці велику братську могилу, що вміщала в собі біля 4.000 кістяків⁵³. Важко сказати, чи в тій могилі поховано оборонців Подолу чи жертви татарської масакри. Здається, що друге припущення більш правдоподібне. Річ у тому, що ані історичні джерела, ані археологічні розкопи не виявляють більших укріплень довкола Подолу, тому важко припускати, що його мешканці, знаючи про великі сили татарів, відважилися у таких обставинах боронити город. З другого ж боку, татари дуже часто робили масакри цивільного населення на очах оборонців оточеного городу, щоб таким способом стероризувати і відобрати в них віру в перемогу. Проте не думаємо, що жертвою татарської масакри впали всі мешканці Подолу. В подібних випадках, напр., в Туркестані, татари винищували лише частину населення, інших змушували до різних праць, а деяких брали до неволі.

Зайнявши Поділ, татари оточили своїми військами Верхній Київ і готувались до наступу. Описи таких готувань до наступу в Туркестані, що їх подає Джувайні, дають нам можливість відтворити черговість тих подій, що мусіли відбуватися під Києвом. Перш за все татари уставляли метавки-катапульти, приготувляли потрібну кількість відповідних для метавок каменюк. Там, де каменюк не було, татари вживали для метання дерев'яних колод. Потім татари засипували рови. До всіх цих робіт, що відбувались під обстрілом замкнених у городі оборонців, звичайно вживали місцеве населення, в даному випадку напевно мешканців Подолу. Під час приготувань, як розповідає Джувайні, татари намагалися намовити оборонців, щоб вони піддалися, обіцяючи їм пощаду, то погрожуючи цілковитим знищенням. Врешті, коли останні приготування були закінчені, татари штурмували город.

Київ у той час був найбагатшим містом Східної Європи. Його горішня частина, Верхній Київ або Київ-Гора, була могутньою твердиною. Довжина оборонних валів Верхнього Києва становила три і пів кілометра. Основою валів були дубові, міцно зв'язані комори-кліти, вивпнені землею. Вали були високі до дванадцяти метрів⁵⁴. На них були побудовані додаткові укріплення — дерев'яні стіни або заборолла, що їх становили грубі, загострені палі, повбивані густо в землю, один біля одного — т. зв. остроги або частоколи⁵⁵. Крізь вали вели до Києва ворота. Їх було чотири: Золоті, Жидів-

⁵³) М. К. Каргер, *Древний Киев*, т. I, Москва, 1958, стор. 505-506.

⁵⁴) М. К. Каргер, *цит. праця*, стор. 256-261; Ярослав Пастернак, *Археологія України*. Торонто, 1961, стор. 604-606.

⁵⁵) Твердження давніших істориків, що Київ був нібито оточений кам'яними мурами, не має жодних археологічних підтверджень. Напр., Вольф пише, що Менке в 1238 році бачив Київ «оточений білими мурами, з численними брамами» (O. Wolff, *op. cit.*, p. 150). Про білі мури, що відбивались у Дніпрових водах, пише також Гарольд Лямб (*The March of Barbarians*, New York, 1940, p. 142).

ські, Лядські та Угорські. Найдокладніше відомі й вивчені є Золоті ворота. Їх збудував Ярослав Мудрий у 1037 році з цегли й дикого каміння. Високі на два поверхи; нагорі була церква св. Благовіщення, а внизу — сховища і комори. Захищали приступ до воріт два муровані виступи. Археологічні дослідження показують, що Київ був оточений ровом, широким на відкритих відтинках на 13-18 метрів. Схили рова були під кутом 45 ступенів.

На думку М. Грушевського, Київ разом із Подолом та іншими передмістями міг мати тоді біля 100 тисяч населення⁵⁶. Отже відношення населення Києва до населення цілої України (біля 1 мільйона⁵⁷) було 1 до 20-ти.

Тихоміров у своїй праці про міста Руси пише, що Новгород Великий у той час мав до 30 тисяч мешканців, а Київ, на його думку, був багато більшим, мав десятки тисяч населення⁵⁸.

Для кращого наświetлення цього питання, подамо тут думки знаного дослідника середньовічної урбаністики Мамфорда про населення більших міст тодішньої Європи. Мамфорд каже, що в XIII стол. тільки чотири європейські міста, а саме — Париж, Венеція, Мілан і Фльоренція мали, приблизно, по 100 тисяч населення. Найбільші міста Німеччини мали тоді не більше як по 35 тисяч населення. Лондон мав у той час від 25 до 40 тисяч мешканців⁵⁹.

На нашу думку, до усталення приблизної кількості мешканців Верхнього Києва можна дійти таким шляхом. Довжина оборонних мурів Києва становила три і пів кілометра⁶⁰, таким чином його поверхня мала, приблизно, півмільйона квадратних метрів. Коли візьмемо до уваги тісноту середньовічних міст і призначимо під житлові будинки 12% поверхні, одержимо 100 тисяч квадратних метрів заселених мешканцями. Археологічні розкопки показують, що поверхня житлових приміщень того часу становила 3×4 або 4×4 метрів⁶¹. Якщо погодимось на те, що родина складалася, пересічно, з чотирьох осіб, тоді на одну особу припадало 3 до 4 квадратних метрів. Таким чином доходимо до висновку, що Верхній Київ на початку XIII стол. міг мати від 25 до 30 тисяч населення і 7-10 тисяч житлових будинків. Думаємо, що разом із Подолом та іншими передмістями Київ мав від 55 до 65 тисяч населення.

Щоправда, під час татарського нападу та облоги Києва в ньому було більше людей. Річ у тому, що за його оборонними спорудами шукало захисту багато мешканців Подолу і сусідніх осель. Не виключене й те, що тисяцький Дмитро стягнув чимало відділів ополченців для оборони столиці.

Головний татарський наступ на Київ ішов із півдня, у районі Лядських воріт. Літописець розповідає, що «Батий поставив пороки на город біля Лядських воріт, бо тут прийшли дебри»⁶². Це незрозуміле речення вияснює

⁵⁶) М. Грушевський, *цит. праця*, т. II, стор. 272.

⁵⁷) В. Кубійович, *Географія України і сумежних земель*. Краків—Львів, 1943, стор. 267.

⁵⁸) М. Tikhomirov, *The Towns of Ancient Rus*. Moscow, 1959, p. 147.

⁵⁹) Lewis Mumford, *The City in History*. New York, 1961.

⁶⁰) М. К. Каргер, *цит. праця*, стор. 530.

⁶¹) *Історія Києва*, т. I, стор. 70.

⁶²) *ПСРЛ*, т. II, стор. 785; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 18.

Каргер. Він каже, що в той час ця частина передпілля Києва, сьогодні долина Хрещатика, була поросла густим лісом — дебрами⁶³. Так, отже, передусім із того боку татарські метавки засипували Київ градом каміння та посудинами з горючою нафтою⁶⁴. Якщо вірити Татищеву, то під час облоги Батий ще раз вислав до киян своїх послів із вимогою здати город без бою. Він обіцяв, що коли кияни піддадуться, пощадить їх, а коли ні — їх чекає велика кара. Кияни відкинули пропозицію Батия і татарська облога продовжувалася⁶⁵. Татарські тарани били безнастанно день і ніч об браму і нарешті зробили вилом. Кияни кинулись до вилому і на чолі з тисяцьким Дмитром спиняли наступ татарів. Розгорілась завзята, жорстока боротьба. »Можна було бачити ламання копій і розбивання щитів, а стріли затемнили світ переможеним«⁶⁶.

Перемогли татари, але втомлені завзятим спротивом оборонців, перервали наступ і відпочивали впродовж одного дня і однієї ночі. Тим часом кияни будували нові укріплення довкруги Десятинної церкви. На думку Каргера, кияни використали для дальшої оборони старі городські укріплення, що їх свого часу був побудував Володимир Великий для тодішнього, значно меншого поверхнею Києва. За тими старими, слабими укріпленнями схоронились кияни.

Відпочивши, татари знову заатакували вже нову оборонну лінію киян і швидко здобули її. Літописець розповідає, що тоді кияни схоронились на хори Десятинної церкви, які під великим тягарем, разом із церквою, завалились. Каргер сумнівається щодо правдивості літописного оповідання. На його думку, мури Десятинної церкви завалились під ударами татарських таранів⁶⁷.

Як довго тривала облога Києва і коли, властиво, він упав? Псковський літопис каже, що татари прийшли під Київ 5-го вересня і облягали його на протязі десятих тижнів і чотирьох днів. Київ упав у понеділок 19-го листопада⁶⁸. Галицько-волинський літопис, що облозі Києва присвячує найбільше уваги, не подає жодної дати. Проте із загального його змісту про ці події можна зробити висновок, що облога тривала значно коротше. Суздальський літопис каже, що здобуття Києва випало на »Николин день«, себто на 6-го грудня⁶⁹. За цією датою говорить також інформація Матвія із Парижу, який каже, що вліті татари не могли перейти Дніпра і чекали, аж ріка замерзне⁷⁰. Щоправда, важко повірити, що татари, маючи досвід із форсування сибірських рік та Волги, мусіли чекати на лід на Дніпрі,

⁶³) М. К. Каргер, *цит. праця*, стор. 510.

⁶⁴) Цей останній спосіб тероризування оборонців міст, описує нам Джувайні у зв'язку з здобуванням Ургенчу (*цит. праця*, стор. 127).

⁶⁵) В. Т. Татищев, *цит. праця*, стор. 5.

⁶⁶) ПСРЛ, т. II, стор. 785; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 18.

⁶⁷) М. К. Каргер, *цит. праця*, стор. 511.

⁶⁸) Дату подаємо за М. Грушевським (*цит. праця*, т. II, стор. 251), джерело нам недоступне.

⁶⁹) ПСРЛ, т. I, стор. 470. Цю саму дату подає також М. Д. Приселков (*Троицкая Летопись*, Москва, 1950, стор. 321).

⁷⁰) Подаємо за М. Грушевським (*цит. праця*, т. II, стор. 250).

але лишаючи набоці саме вияснення Матвія з Парижу, чому татари аж на початку зими здобули Київ, приймаємо його твердження, що це сталось узимку. Дату 6-го грудня, як день упадку Києва, приймає також Татищев⁷¹, з нею погоджується і більшість сучасних істориків.

Коли ж іде про те, як довго тривала облога Києва, то згадка Пляно Карпіні, що татари »по довгій облозі здобули Київ«⁷², підтверджувала б правдивість оповідання Псковського літопису, як би не те, що маємо другу, докладнішу інформацію у перських джерелах. У збірнику літописів Рашід-ад-Діна читаємо, що війська Батия »впродовж дев'ятох днів здобули великий город руських, якому на ім'я Манкеркан«⁷³. Що під цією назвою треба розуміти Київ, з цим погоджуються такі орієнталісти, як Тизенгавзен, Геніш, Повча та інші. Крім цього зосередження усіх татарських воєнних сил під Києвом і їх пізніший поспіх у поході на Угорщину вказували б на те, що облога української метрополії не була надмірно довга.

Обороною Києва керував, призначений Данилом Романовичем, тисяцький Дмитро. Ранений у бою, він дістався до татарської неволі, але татари помилували його за його хоробрість. За деякий час він уже дораджував Батиеві, щоб той поспішав на Угорщину. Літописець передає цю пораду так: »Не можеш довго бавити в цій землі, час тобі вже йти до угрів; а як будеш баритися, то це сильний край, зберуться на тебе і не випустять тебе до твого краю. А це він сказав йому тому, що бачив, як Земля Руська гинула від нечесного«⁷⁴.

З цього виходить, що тисяцький Дмитро, після здобуття Києва, був у безпосередньому оточенні хана Батия. Таким чином причин помилування Дмитра можна шукати не тільки в його хоробрості, що її татари відповідно оцінили, а також і в бажанні Батия мати в особі Дмитра знавця, а може й дорадника в місцевих, українських, та в угорських справах. Ледве чи тисяцький Дмитро міг вплинути на прискіплення татарського нападу на Угорщину. Це питання мусіло бути вирішене і відповідно розплановане ще перед здобуттям Києва, але не виключене, що в самій реалізації пляну татарського нападу на Угорщину Дмитро, як галицький сусід угорців і знавець їх обставин, міг давати татарам цінні поради⁷⁵.

71) В. Т. Татищевъ, *цит. праця*, стор. 5.

72) Johann de Plano Carpini, p. 150.

73) В. Г. Тизенгавзен, *цит. праця*, т. II, стор. 37. Інформація Рашід-ад-Діна заслуговує на довір'я хоч би тому, що інші його відомості про східно-європейську кампанію татарів знаходять підтвердження у наших літописах. Наприклад, про облогу Козельська він пише так: »... Бату прийшов до городу Козельська і, облягаючи його впродовж двох місяців, не міг його здобути. Потім прибули Кадан і Бурі та здобули місто за три дні«. Про цю саму облогу наш Галицько-волинський літопис пише так: »З того часу в татарів не сміють вимовляти імени городу Козельська, але (називають його) »злий город«, бо там билися сім тижнів« (підкр. моє, — М. Ж.).

74) ПСРЛ, т. II, стор. 786; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 19.

75) У зв'язку з тими думками, згодом П. Грицака, що Дмитро Єйкович, намісник Києва в 1245 році, і тисяцький Дмитро — це ідентичні особи, — не позбавлений прикмет правдоподібності. (П. Грицак, *Київщина по татарському погромі*. »Розбудова Держави«, Клівленд, 1954, ч. 3, стор. 23).

Здобувши Київ, татарська армія рушила на захід. Її шлях провадив південною Волинною, в напрямі Володимира Волинського. Таким чином татари виминали важкі до переходу подільські яри.

Південна Волинь була густо заселеною українською землею, через яку вів торговельний шлях із заходу на схід. Волинь мала численні укріплені городи, що їх татари мусіли здобувати. Про ці військові операції літописець згадує дуже лаконічно. Насамперед Батий почав наступ на город Колодяжин над Случчю. Поставив дванадцять таранів, але не міг розбити городських брам. Почав намовляти мешканців Колодяжина, щоб вони піддалися, обіцяючи їм пощаду. Вони повірили, послухали його закликів і піддалися. Тоді Батий велів їх повбивати.

Далі татари здобули два сусідні городи — Каменець та Із'яславль, і підійшли під Крем'янець. Побачивши, що Крем'янець міцно укріплений, відійшли від нього, не пробуваючи його здобувати. З таких самих причин татари відійшли і від городу Данилова. Потім татари здобули і знищили Володимир Волинський та Галич⁷⁶ і, як каже літописець, багато інших городів⁷⁷.

Городи, що їх здобули татари, були знищені — деякі більше, інші менше. Скупі відомості про ці події доповняють археологічні розкопки. Одна з таких розкопок, що її зробив Т. Мовчанівський, показує цілковите знищення невеликої оселі та її мешканців. Мова тут про т. зв. Райковецьке городище, що біля села Райків, Бердичівського району. Великі знищення виявлено також на місці Колодяжина і Із'яславля⁷⁸.

Угорські й польські історики, описуючи татарський похід на їхні землі, стараються нав'язувати до тих подій, що відбувалися наприкінці 1240 року в Україні. Хоч через брак джерельних відомостей, висновки тих істориків сперті на пізніших подіях, все ж таки в основних питаннях вони мало різняться одні від інших⁷⁹. На думку тих істориків, вже під Колодяжином татарська армія поділилась на дві головні групи, що мали окремі тактичні завдання. Північна група, менша, під проводом Байдара, здобула Володимир Волинський, а південна, більша, під проводом Батия, здобула й розгромила Галич. Опанувавши важливіші міста Галичини і Волині, татарські війська розташувались на короткий відпочинок — північна група розташувалась між середущим бігом Бугу і Стиру на південь від Прип'яті, а південна група зайняла позиції між середущим Сяном і горішнім Бугом на північ від Дністра. Тоді остаточно уточнювались деталі плянів, зв'язаних із похо-

⁷⁶) Якщо інтерпретація неясної назви «Учогул-Уладми» є правдива, то облога Галича, згідно з інформаціями Рашід-ад-Діна, мала б тривати три дні (Тизенгаузен, *цит. праця*, т. II, стор. 37-38).

⁷⁷) До списку городів, що впали в татарські руки, Татіщев додає ще Червенець (*цит. праця*, стор. 6).

⁷⁸) І. Г. Шовкопляс. *Археологічні дослідження на Україні (1917-1957)*, Київ, 1957, стор. 305-308; Пастернак, *цит. праця*, стор. 615-617; Каргер, *цит. праця*, стор. 49.

⁷⁹) Strakosch-Grassmann, *op. cit.*, p. 21; W. Zatorski, *op. cit.*, p. 219-225; Krakowski, *op. cit.*, pp. 64, 120, 128.

дом на Угорщину. На основі тих плянів, північна група мала вдарити на південні польські землі і, розгромивши польські війська, ввійти моравською брамою на Угорщину та скоординувати свої дії з головною армією Батия.

Як відомо, Байдар виконав своє завдання з прецизійною докладністю. З початком березня він вирушив з-під Володимира Волинського і 9-го квітня розбив польську армію під Лігніцею. Щоправда, під Лігніцею татари мали дуже великі втрати, але, як думає Краковський, менші ніж під Кисвом. Розбивши польські війська, Байдар таким чином вилучив із воєнної гри Польщу, як потенційного союзника Угорщини, а чехів примусив зайнятися приготуванням до власної оборони⁸⁰.

Головні татарські сили, що мали безпосередньо наступати на Угорщину, Батий поділив на три групи. Західня група під проводом його брата Шайбана мала перейти з райсну Перемишля Карпати через Яблонківське провалля і захистити головну армію у випадку можливої атаки з боку австрійців. Середня, найбільша група, під проводом Субутая, мала дістатися в Угорщину через Веречки і Ужок. Східня група, під проводом Кадана, мала оточити східні схили Карпат і через Волощину та Семигород дістатися на панонську низовину. Всі групи, у визначений час, мали зібратись над Дунаєм, де зібрались також і угорські військові сили.

Кінцева фаза походу групи Субутая відбулась у великому поспіху. 12-го березня він перейшов Карпати і вже 15-го березня був у визначеному місці недалеко Пешту. Так, отже, продовж трьох останніх днів татари пройшли 290 кілометрів, себто — 73 км денно⁸¹.

Татищев, описуючи перебування татарів на Русі перед походом на Угорщину, каже, що Батий призначив у Києві та в інших городах своїх воевод⁸². Важко в те повірити. Маємо цілий ряд вказівок, що виключають таку можливість. Перш за все наш літопис, що досить докладно описує внутрішні події у Галичині й на Волині, не згадує про татарських воевод. Важко повірити, щоб літописець не згадав про них, якщо вони були і почали свою діяльність, обмежуючи тим самим діяльність наших князів. Як князь Данило, так і князь Михайло Чернігівський ще в час перебування татарів на Угорщині вернулися до своїх князівств, значить — їхньої суверенної влади не обмежували жодні сторонні чинники. Обидва вони щойно під час подорожі до Батия у 1245 році вперше зіткнулися з татарською адміністрацією.

Але, з другого боку, маємо достовірні відомості про те, що взимі 1240-41 року татари нав'язали контакт із деякими колами населення України. Маємо на увазі оповідання нашого літописця, який каже, що татари доручили болохівцям «сіяти для них пшеницю і просо». З того, що «сіяння пшениці

⁸⁰) Krakowski, *op. cit.*, pp. 134, 143, 149.

⁸¹) G. Strakosch-Grassman, *op. cit.*, p. 69. Відгомін про перехід татарами Карпат відбився і в китайському життєписі Субутая, у якому згадується про сфорсування ріп Га-тса-лі (Галич). *Mediaeval researches*, vol. I. Yuan-Che, *Biographie de Subutai*. Trad. Bretschnei der Emil. London, 1910, p. 330.

⁸²) Татищев, *цит. праця*, стор. 5-6.

і проса» могло наступити аж на весні, а їх збір міг відбутися аж восени 1241 року, видно, що татари рахувались із своїм довшим перебуванням в Угорщині. Здається, що крім обов'язку постачати татарам харчі, болоховці мали ще й інші завдання, а може й привілеї. Не виключене, що татари визначили їм якусь ролю у майбутньому впорядкуванні галицько-волинських справ. Так, принаймні, можна пояснити вороже ставлення князя Данила до болохівців, які «всю свою надію покладали на татарів»⁸³.

Немає сумніву, що татари, прийшовши в Угорщину, забезпечили собі сполучення з Центральною Азією з допомогою регулярної поштової служби — «ям»⁸⁴. Отже, мали свої поштові станиці, в яких були військові сторожі, харчові припаси і коні для зміни. Але тому, що про це сполучення нема згадки в наших літописах, важко встановити, якими околицями проходив татарський зв'язок. Можна догадуватись, що татарська лінія сполучення вела через південні причорноморські степи, Басарабію і Семигород. Таке розміщення лінії поштового сполучення було б логічне, бо в'язало б армію Батия в Угорщині найкоротшою лінією з татарською столицею Каракорум.

У завзятій кривавій битві, що відбулась 10-11 квітня 1241 року над річкою Шайо, татари розбили й знищили угорські війська. Потім зайняли і зруйнували важливі осередки Угорщини — Буду, Пешт і Остригом. Але війна за Угорщину ще не закінчилася. В південно-західній частині краю, за Дунаєм, невтомний Беля збирав свіжі військові сили й готувався до остаточної розправи з татарами. Готувались до неї також і татари, і саме в розгарі воєнних приготувань Батий несподівано наказав відворот цілої татарської армії.

Погляди істориків на причини відвороту татарів різні. Більшість із них твердить, що основною причиною відвороту Батия була смерть головного татарського хана Угедея, що помер 11 грудня 1241 року. На думку польського орієнталіста Володислава Котвіча, татари в таких випадках, на знак жалоби, припиняли свої воєнні операції⁸⁵. Здається, що з тією, так би мовити, ритуальною причиною, були пов'язані ще й інші, практичні причини відвороту Батия з Угорщини. Із смертю Угедея виникла справа нового наслідника на велико-ханському престолі. Цю справу мав вирішити скликаний для цього курултай. Щоправда, Батий не мав виглядів стати великим ханом, але в його інтересі було припинити, щоб це місце зайняв прихильний до нього наслідник. Очевидно, це вимагало деяких дипломатичних ходів, чого Батий не міг робити, будучи зайнятим війною у середній Європі.

Російські, підсоветські, історики подають інші причини відвороту Батия з Угорщини. Греков каже, що опір руського населення був вирішальною

⁸³) ПСРЛ, т. II, стор. 792; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 23.

⁸⁴) Про поштове сполучення Батия з центральною Азією згадує «Таємна історія монголів» (*Die Geheime Geschichte der Mongolen*, р. 146).

⁸⁵) Такі думки висловлював орієнталіст проф. Володимир Котвіч на викладах п. н. «Dzieje Złotej Nordy», що відбувались у Львівському університеті в 1925-1926 роках.

причиною, чому Батиеві не вдалося зреалізувати пляну завоювання Угорщини і чому татари були примушені вертатися додому. До цієї основної причини долучилось ще й повстання проти татарів у болгарській і половецькій землі⁸⁶. Думку Грекова пробує підсилити В. Т. Пашуто переказом про легендарного богатиря Коловрата, що після упадку Рязані нібито зібрав 1.700 вояків і громив татарів⁸⁷. Ясно, що переказ про Коловрата не можна трактувати поважно. Зовсім іншим є питання протитатарського повстання у половецькій землі, але й це половецьке повстання, організоване на ширшу скалю половецьким провідником Бачманом⁸⁸, не дорівнювало цій акції спротиву, що його організував лицарський Джелаль-ад-Дін у Трансоксанії, а яке, проте, ні трохи не змінило татарських плянів і повстання Джелаль-ад-Діна було остаточно зліквідоване.

Якщо й були ще якісь інші причини татарського відвороту з Угорщини, то вони напевне не були наслідком того, що боротьба за Русь надшарпала їхні бойові сили, або того, що в їхньому запіллі відбувалися незначні заворушення. Ці причини могли бути зумовлені тверезою оцінкою татарського становища в Угорщині та перспективи майбутнього розвою випадків. Думаємо, що бої під Лігніцею і над річкою Шайо, хоч і принесли татарам перемогу, все ж таки мусіли усвідомити їх, що західноєвропейське лицарство, не зважаючи на всі свої недоліки, здатне і до завзятого опору. Навіть і у випадку цілковитого опанування Угорщини, їм не вдасться назавжди запанувати над нею, бо їхні бази далеко, над Волгою, а крім цього, правдоподібною була інтервенція Західної Європи.

Відворот татарів з Угорщини відбувався згідно з пляном і позначився великими жорстокостями. Татари витинали впень усе населення, що його зустрічали на своєму шляху. На щастя, головні татарські сили верталися через Семигород і північне Причорномор'я, поминувши Україну. Згідно з татарською воєнною тактикою, головні сили відступаючих татарів були забезпечені відповідними криловими і розвідочними відділами, завданням яких було берегти головні колони від можливих несподіванок. Деякі з тих крилових татарських відділів переходили через Галичину.

Немає сумніву, що за всіма переходами татарських військ пильно слідував князь Данило, який — одержавши вістку, що татари вже в Угорщині, «вже зійшли з Руської землі», — вернувся на Волинь⁸⁹. Літопис каже, що Данило почав заходи, щоб «приготувати край» на прихід татарів. Коли лишимо набоці його похід на татарських людей — болохівців, то важко збагнути, які він робив заходи. Крім цього, важко уявити собі, що Данило — сліdkуючи за татарськими воєнними успіхами — міг відважитись на якийсь активний спротив хоч би тим бічним, криловим татарським відділам.

86) Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *Золотая Орда и ее падение*. Москва, 1950, стор. 58 і 217.

87) В. Т. Пашуто, *Героическая борьба...*

88) Тизенгаузен, *Сборник материалов...*, т. II, стор. 35. Про генезу і перебіг заворушень у Тарабі пише Джувайні (*цит. праця*, стор. 109-115).

89) ПСРЛ, т. II, стор. 798; *Гал.-вол. літопис*, т. II, стор. 20.

Літопис, згадуючи про татарів у західніх областях України під час їх відвороту над Волгу, подає двічі дуже скупі інформації. Розповідаючи про боротьбу Ростислава з Данилом за Галич, літописець каже, що після того, як Данило прогнав Ростислава з Галича, на Ростислава напали татари і розбили його військо в Борку⁹⁰, сам же Ростислав утік на Угорщину. З того самого джерела довідуємось, що коли Данило прибув до Холму, до нього наспіла вістка, що Батий вертається з Угорщини. Докладно ознайомлений із тодішніми подіями, автор літопису подає, що цю вістку приніс Данилові його половчанин Актай. Той же Актай заявив, що Батий вислав своїх двох богатирів, Манмана і Балая, відшукати Данила⁹¹. Одержавши такі інформації, Данило залишив Холм, наказавши його залозі боронити город, а сам поїхав до свого брата Василька.

Цю лаконічну інформацію літописця важко повністю висвітлити. Факт, що на чолі татарів, що йшли через Галичину, були якісь незнані з тогочасних подій полководці, свідчив би про те, що вони не мали якихось особливих завдань. Ця татарська група була невелика, тільки дві тисячі вояків, отже не могла здобувати жодних городів. Все ж таки Данило не хотів ризикувати, не пробував зміряти своїх сил із татарськими і, як каже літописець, поїхав до Василька. Але не відсмо, де Василько тоді перебував. Найвідповіднішою твердиною був Крем'янець, що його татари не брались здобувати і в 1240 році, отже, якщо Данило не уважав за відповідне замкнутись у Крем'янці, то тяжко припускати, що він міг брати до уваги якийсь інший город. Не виключене, що Данило з Васильком подались до найбільш висунених на північ місцевостей свого князівства, вкритих поліськими болотами й лісами, щоб у випадку konieczности перейти на литовську територію.

Але такої потреби не було. Татари, як каже літописець, «воювали до Володави й коло озер, і вернулися, вчинивши багато лиха християнам»⁹². Їх поворотний шлях у надволжанські степи мусів провадити через Україну і напевно був позначений вогнем і кров'ю.

(Закінчення у черговому числі)

⁹⁰) ПСРЛ, т. II, стор. 794. Можливо, що тут мова про Борки Великі біля Тернополя.

⁹¹) Можливо, що Балай ідентичний із тисячником Баля, якого подає, разом з іншими. Роча (цит. праця, стор. 113). Однак не зустрічаємо там імени, що відповідало б Манманові.

⁹²) ПСРЛ, т. II, стор. 794; Гал.-вол. літопис, т. II, стор. 25. Володава — місцевість над Вугом, на південь від Берестя Литовського. На схід від тієї місцевості розкинулась група озер, між якими найбільшим озером є Святий, — напевне саме їх мав на думці літописець.

Проф. Володимир ШАЯН

СТАРОУКРАЇНСЬКЕ ВІРУВАННЯ У БЕЗСМЕРТНІСТЬ ЛИЦАРІВ

Подвиги нашого князя Святослава, сина Ігоря, ставлять нам перед очі неперевершене героїство його воїнсько-гридницької дружини, виявлене під час усіх походів, а зокрема під час найбільшого походу на Болгарію та зудару з наймогутнішою в той час Візантійською імперією.

Ціла кампанія Святослава, в якій брало участь до 60 тисяч його лицарів, готових подолати всі труднощі й перешкоди в час походу морем і сушею, зустріти ворога на його території і боротися з ним не на життя, а на смерть, — є якоюсь незрозумілою таємницею людської духовної величі, як могутня перемога організованого чину нації, завершеного стрункою духовною єдністю лицарства Святослава.

Нечувана відвага, погорда до смерті, сильна віра в чин і потужність спільноти, на чолі якої стояв легендарний, але живий, дійсний князь-лицар, — все це є для нас немов загадка, яку треба розгадати. Насамперед треба відповісти на питання: яка духовно-ідейна сила була основою неперевершених подвигів нашого лицарства, давала йому духову наснагу і кликала його до чину, до великих переможних походів?

В науковому зформулюванні, це буде питання віри й ідеології староукраїнського лицарства. У свідомості нації перегукуються не лише століття, а й цілі тисячоліття історії, і ми спробуємо показати цю єдність і дійсність духовного самовиявлення нації в її історичному поході. В такому поході нації історія стає нерозривною цілістю традиції, свідомости, чину, подвигів чи упадку цілої нації.

З-перед історичної минувшини виринають факти, які й досі печуть душу вогнем сорому. Одним із таких фактів є торгівля невольниками. Як знаємо, грецькі колонії на побережжях Чорного моря торгували перш за все... рабами. Ось свідчення грецьких історіографів:

«...З припонтійських країн іде до нас худоба і велика кількість невольників, безперечно, найкращих; а з припасів вони постачають мед, віск, великою кількістю солону рибу; з продуктів, на які багаті наші краї, вони одержують оливу і всілякого роду вино. Хлібом вони обмінюються із нами: то присилаючи його до нас, то одержуючи його від нас».

Так пише Полбій про понтійську, себто причорноморську торгівлю. Це саме зустрічасмо і в Страбона:

«...Кочовики привозили сюди невольників, шкіри та інші продукти кочовиків. Босфор'яне, натовість, одіж, вино й інші речі культурного побуту» (цитати за М. Грушевським: «Історія України-Руси», т. I, стор. 102).

Отже, раби і невольники були першим й найдорожчим продуктом, яким торгували Греція і Візантія. Далі була всіляка худоба і лише наприкінці — мед та шкури. Дикі кочовики полювали на рабів-невольників і перепроду-

вали їх Греції, Римові чи Візантії. Так рабство стається прокляттям тих широких, вільних просторів нашого доісторичного поселення.

Завоювання тих просторів для торгівлі невольниками, а далі колонізація — стають змістом політики і боротьби імперій, що пробували заволодіти тими територіями. Такою була політика Греції, Риму і Візантії.

Боротися з такими намаганнями могла лише організована й суверенна держава. Зав'язок держави родово-племінного типу міг лише деякою мірою ставити спротив людоловам, що ловили на цих теренах невольників, а разом із ними й худобу. Тому змістом існування тодішньої староукраїнської держави була оборона перед проклятим рабством. Природним осередком староукраїнської держави став Київ, довкола якого згуртувалися усі українські племена і землі, що прагнули в тій державі знайти свою волю, свій національний розвиток і своє самоствердження в історії.

Боротьба проти візантійської колонізації пояснює нам нечувану динаміку походів українських князів проти Візантії, з яких найбільше відомі нам походи Олега, Ігоря і Святослава. Метою тих походів було ствердити самостійність і волю староукраїнської держави, а разом із тим забезпечити власну, без колоніальної залежності, торгівлю.

Таку роль могла виконати тільки добре організована, свідомо своїх завдань, духово міцна княжо-лицарська дружина, себто, лицарі цілої нації з усіх українських земель. Завдяки їм саме й відбувалися преславні походи Олега, Ігоря і Святослава.

Ідеї прославлення Руси, лицарської честі і вірності князеві, мусіли — з природи речі — займати центральне місце в ідеології цього нашого староукраїнського лицарсько-державного ордену.

Проте, досліджуючи цю ідеологію, побачимо, що ідея боротьби проти рабства знаходить свій позитивний вияв не лише в лицарсько-державній ідеології, а також і в понятті спасення власної душі лицаря.

Бачимо виразно, що лише ця людина, яка усвідомила собі безсмертність людської душі, переборолла страх перед тілесною смертю, готова згинати по-лицарськи в бою, живе вірою у вище духове життя, — лише ця людина заслуговує собі на «ірій» своїх батьків і предків. Людина, що має рабську душу, живе низькими інстинктами й гонами, залишається і по своїй смерті в такому стані, в якому вмирає, себто — в стані духового рабства і окаяння. Вона іде до «Аду». Не знайшовши за свого життя духової сили, щоб визволитися з рабства, вона й по смерті залишається рабом.

Оце реконструкція староукраїнської віри на основі свідчень історично-вірогідних джерел, що про них буде мова далі.

Щоб наблизити нашу свідомість до минувшини, до великої спадщини України старих княжих часів, треба звернутися до історичних джерел з доби князя Святослава, себто до «Повісти временних літ» та «Історії» Лева Диякона (Калоенського). Хоч згадані джерела загально відомі, проте, як мені здається, ще не зовсім вичерпані й навітлені. Кожне чергове дослідження приносить свіжі враження і думки, кожна доба по-своєму розуміє і черпає із скарбниці історичного буття та досвіду нації, сягаючи аж до праджерел її минулого.

Лев Диякон не був приятелем старої України-Руси. Свою «Історію» він писав для звеличування своїх візантійських імператорів. Напр., щоб якось, без сорому, закінчити історію болгарської кампанії йому потрібні були аж чуда. В покритій курявою битві з'являється на білому коні св. Теодор, що запалює затривожених, зневірених ромеїв до бою, наводить лад у їх війську і вирішує їхню перемогу. Таких «чуд», що зумовлювали перемогу наших всерогів над українськими військами, знаємо в нашій історії більше. Напр., завдяки «чудові» поляки «розгромили» Хмельницького під Львовом, відзначивши цю свою перемогу пам'ятником на Бернардинській площі. Але, звичайно, такими «чудами» вороги наші заслонюють свою слабкість чи невдачу.

Згадую цю подробицю тільки тому, щоб показати, з якою обережністю і з яким критицизмом треба ставитися до питання об'єктивності «Історії» Лева Диякона.

Все ж таки, може навіть тому, щоб виправдати неусіхи Цимісхія, Лев Диякон, характеризуючи лицарів Святослава як «диких варварів», був примушений і хвалити їх за хоробрість та відвагу. Стверджує, що лицарі Святослава — неперевершені у своїй хоробрості та бойовій дисципліні. Ось так, може й проти власної волі, він став одним із свідків безсмертної слави лицарства старої Русі. Він навіть подає й інші джерела, які виразно свідчать про неперевершену славу «руської зброї» («Росіке паноплія»).

Йому добре відома назва «Русь» («гой Рос»), але разом із тим він називає русичів «тавроскитами». Це було расово-територіальне означення народів Надчорномор'я (Таврії), що закріпилося у грецькій історіографії ще з часів Геродота.

В статті «У тисячоліття подвигів князя Святослава Завойовника» («Виз. Шлях», кн. II, 1965) я подав промову князя Святослава до своїх лицарів перед вирішальним боєм. Лев Диякон зазначає, що ще ніхто дотепер не переміг «руської зброї», дивується, що цілі народи і землі приєднуються до Русі без проливу крові. В кількох місцях його «Історії» він згадує і звичаї та обряди отих його «тавроскитів» чи, також, «русичів». Звичайно, і до тих рядків треба ставитися критично й аналітично, бо в цілій його «Історії» видно вже згадану вище тенденцію гльорифікувати Візантію і знеславлювати її ворогів як «диких варварів», себто — тенденцію варваризування лицарів Русі. Крім цього, вже згадане перемішування і трактування русичів як «тавроскитів», могло привести до перемішування його описів звичаїв із старшими описами таких звичаїв, що про них він знав може тільки зі старої літератури або з переказів, що походили з «другої руки».

Проте, на мою думку, його характеристика вірувань воїнів Святослава заслуговує на окрему увагу тому, що знаходимо підтвердження і в нашій «Повісті временних літ». Обидва ці джерела взаємно доповнюють одне одного і дають нам можливість глибше роз'яснити деякі місця нашої хроніки, що не є повністю зрозумілі. Наявність цього паралелізму дає можливість ідентифікувати згадане місце в історії Лева Диякона як таке, що має, без сумніву, відношення до старої України.

Це мова про віру воїнів Святослава в безсмертність людської душі та її позагробову долю. Історичні документи, про які йде мова, допомагають

нам висвітлити вірування й ідеологію не лише лицарів Святослава, а також передхристиянську добу стародавньої української культури й віри.

З науково-методологічного погляду, для кращого дослідження згаданих текстів, особливо їх однозгідності і взаємодоповнення, подамо їх переклад. Крім грецького тексту, що взятий з «Історії» Лева Диякона (книга 9-та), подаємо і більш доступний для наших дослідників його латинський переклад, а потім — український.

Грецький текст і латинський переклад:

VIII. Memoratur illud quoque de A
Tauroscythis, eos nunquam usque ad
hanc diem hostibus dedere se victos:
verum, salute desperata, gladio viscera
transverberare, seque ipsos sic interi-
mere. Id faciunt, quod opinionem ha-
bent ejusmodi: aiunt si qui in bello ab
hostibus occiduntur, eos post mortem
animatorumque a corporibus discessum
interfectoribus apud inferos servire.
Quem famulatum verentes, Tauroscy-
thæ, potius quam percussoribus suis
ministrent, rei remedium voluntaria
morte quærunt. Hæc apud illos invaluit
persuasio. Tunc vero, audita regis ora- B

ή. λέγεται δὲ καὶ τοῦτο περὶ Ταυροσκυθῶν,
μήποτε μέχει καὶ νῦν ἑαυτοὺς ἐνχειρίζειν τοῖς
δυσμενέσιν ἢ ἡττωμένοις· ἀλλ' ἤδη τῆς σωτηρίας
ἀπαρρέυσαντες ὡθεῖν τε καὶ τῶν παλάχων
τὰ ξίφη, καὶ οὕτως ἑαυτοὺς ἀναιρεῖν. Τοῦτο δὲ
παράφηται, ὁδὸν κεκτημένοι τοιαύτην· φασὶ
γάρ τοὺς παρὸς τὴν ἐναντίων κατακτενομένους ἐν
τοῖς πολέμοις, μετὰ τὸν μὲρον καὶ τὴν σκῆπτρον
σωμάτων διαλύειν τῶν ψυχῶν ἐν ἄδου τοῖς
αὐθένταις ὑπηρετεῖν. Ταυροσκυθαὶ δὲ, τὴν τοιαύ-
την δεδοίτες λατρείαν, ἀποσυρῶντες δὲ καὶ
τοῖς ἀναιρέουσιν αὐτοὺς ἐξυπηρετεῖν, τῆς ἑαυτῶν
σφαγῆς αὐτοχειρεὶς γίνονται. Ἀλλὰ τοιαύτη

Переклад на українську мову (з грецького тексту) звучить так:

«Оповідать теж про тавроскитів, що вони дотепер, навіть як пере-
можені, не здавалися живими в руки ворогів. Справді, коли для них не було
рятунку, вони мечем пробивали собі груди й так кінчили своє життя.
Чинять вони так тому, що в них панує така віра: ті, що будуть убиті
ворогами в битвах, мусять по смерті, після відділення душі від тіла в Аді,
служити своїм убивцям. А тому, що скити ненавидять таку неволю, вони
воліють убивати самі себе, ніж мали б після смерті служити як невільники
тим, що їх убивали. Така панує у них віра».

Це місце з «Історії» Диякона було відоме М. Грушевському і у зв'язку
з цим він додає такі свої міркування:

«Життя чоловіка у віруваннях слов'ян, і Руси спеціально, не кінчиться
із його смертю. Про це маємо безпосередні літературні звістки, а ще більше
посередніх. Русь, присягаючи на умові 944 року, заклинала себе, між
іншим, якби не додержала тієї умови, так: «Да будуть раби в сий вік и в
будущий». Це заклання, хоч у стилізації умови вкладається в уста христия-
нської Руси, очевидно уложено зглядами Руси поганської.

Ширше розвиває її погляди Лев Диякон. Русини, каже він, ніколи не віддаються у неволю, скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війні служать на тім світі своїм убивцям; боячися такої неволі, вони самі себе забивають, не хочачи служити тим, що їх заб'ють. Нам тут важне саме вірування про посмертне життя, хоч при тім треба зазначити, що Л. Диякон дещо помішав: Русь, очевидно, вірила, що раби цього світу будуть рабами й на тім світі, і через те вони не віддавалися у неволю. В оповіданні ібн-Фалдана про похорони руського купця один присутній висловлює переконання, що небіжчик по спаленні його тіла переходить просто в рай, а дівчина під час похоронної церемонії в екстазі бачить своїх свояків і свого покійного пана «у гарнім зеленім саді» (раю), і чує, як він кличе її до себе.

Цей коментар Грушевського до опису Лева Диякона звичай і вірувань русичів, приймаємо без застереження, але нас цікавить не тільки сам факт віри в посмертне життя, а також і оригінальність цієї віри в долю душі після смерті.

Неясний вислів «убиті в битвах ворогами» треба розуміти в цілості контексту, себто в ситуації, «коли не було для них рятунку». Простіше кажучи, коли воїн, навіть у випадку перемоги ворога, піддається ворогові, а ворог його заб'є або примусить його, як раба, служити йому, то після смерті, після відділення душі від тіла, він буде служити цьому ворогові, себто своєму убивцеві, як раб. Саме таку неволю, таке рабство так дуже ненавиділи воїни Святослава і билися до кінця, а в ситуації, коли ворог перемагав, коли «не було вже рятунку», в останній момент воліли вчинити собі смерть, ніж піддатися у рабство ворогові. В посмертне рабство ішли лише ганебні труси, а всі інші йшли до раю чи «ірію», що його наші предки уявляли собі як «зелений гай», у якому продовжували своє духове життя.

Лев Диякон знав про ті вірування, бо подає в своїй «Історії» опис похоронів убитих у війні — тілопалення. Неясність постала лише через нечітке окреслення «ен тойс полемойс», себто в битвах, а в латинському перекладі — «ін белььо» (число одиничне). Саме ця неясність стилізації говорить, однак, про її свіжість і автентичність.

Тепер, із черги, звернемося до тексту нашої хроніки, до поданого вгорі мирового трактату Ігоря з Візантією (з 944 р.); може точніший розгляд цього місця дасть деякі доповнення до вже відомого нам вірування у безсмертність.

Отже, в тексті «Повісті временних літ» під роком 6453-ім старого юдео-християнського літочислення, або під роком 945-ім нового літочислення християнської ери, зустрічаємо повний текст договору князя Ігоря (батька Святослава) з Візантією. Договір підписаний обидвома сторонами і, згідно з тодішнім звичаєм, записаний. У цьому договорі поданий довгий список племінників князя Ігоря і його численних воевод, при чому, як виникає із самого тексту, деякі з них уже були християнами. Тому формула присяги має два тексти — один для християн, другий для визнавців старої віри. Для порівняльної аналізи подамо в перекладі з староукраїнської мови згадані тексти:

»Ми ж, хто з нас є охрещений, клянемося церквою св. Іллі у соборній Церкві, і лежачим перед нами Чесним Хрестом, і цією Харатією (себто, договором) хоронити все, що в ній написано, і нічого не переступити, а хто переступить це з нашого боку, чи то князь, чи хрещений, чи нехрещений, нехай не має помочі від Бога, і хай буде рабом на увесь вік і будучий, і хай буде убитий своєю зброєю.

А нехрещена Русь кладе свої щити і голі мечі, нараменники та іншу зброю, хай клянуться на все, що написано в тій Харатії, щоб була вона Бережена Ігорем, всіма боярами, і всіма людьми Руси в майбутні роки та у війну.

А якщо б хтось із руських людей, чи християнин, чи нехристиянин, переступив те, що написано в цій Харатії, хай буде достойний померти від своєї зброї, і хай буде проклятий від Бога, і від Перуна, як переступник своєї клятви».

М. Грушевський цілком слушно зауважив, що подане місце в християнській частині присяги може бути зрозуміле лише у світлі загальнопануючого тоді вірування, що раб і після смерти залишається рабом. Це вірування було настільки сильним, що знайшло своє віддзеркалення навіть серед лицарів-християн, які — якщо б померли рабами — також і в «будучому віці» залишилися б рабами, а за зраду мали б згинуті від власної зброї. Очевидно, християнізм тодішніх наших лицарів (945 р.) був ще настільки номінальний, що вони ще зберігали всі закони, звичаї і вірування староукраїнського, нехристиянського лицарства.

Для нашої теми особливо цікавою є ця частина присяги, точніше, клятви, що нею користувалася нехристиянська більшість лицарів Ігоря. В тій частині зустрічаємо дуже характеристичний вислів:

»Хай будуть достойні згинуті від своєї власної зброї«. Про рабство тут не згадується. Але немає сумніву, що цей вислів можна повністю зрозуміти тільки у пов'язанні його з твердженнями Лева Диякона про вірування лицарів Святослава, яке (вірування) існувало, очевидно, і за його батька. Отже, в основі цього вірування був покладений обов'язок радше покінчити самогубством, себто померти від своєї зброї, ніж піддатися у рабство. Хто вчинить інакше, той буде рабом також після своєї смерті. Смерть від своєї зброї, замість рабства, уважалася достойною. І це пояснює текст клятви: »Хай будуть достойні згинуті від власної зброї«, себто, хай достойно покінуть у безвихідній ситуації із власним життям, щоб оминуті рабства.

Саме в цих висловах із нашої хроніки бачимо оцю глибоку зненависть до рабства, що про неї згадує Лев Диякон. Тому, мабуть, найсильнішою клятвою чи прокломом було те, що проклятий мав стати рабом. Ні Бог (християнський), ні Перун (нехристиянський) не мали допомагати тому, хто порушив договір, заприсяжений такою клятвою.

Староукраїнське вірування лицарів засуджувало рабство, як найбільший гріх чи найбільше зло, себто, як гріх, що вирішує про посмертну долю душі. Згідно з тим віруванням, не може спасти своєї душі той, хто ганебно піддався зі зброєю у руках ворогові.

М. Грушевський не зрозумів повністю відносних висловів у нашій хроніці та в «Історії» Л. Диякона, коли на 336-ій сторінці своєї «Історії України-Руси» (т. I) пише:

«В слов'янським світогляді не знаходимо ніяких слідів ідеї моральної заплати по смерті, контрасту долі добрих і злих. Посмертне життя — це продовження цьогосвітнього. Як ми бачили вище, по поганських поглядах — хто панував на цім світі, той має панувати й на тім: хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної нагороди чи посмертної кари принесена християнством. Хоч слово пекло (від пекти — огненне місце) праслов'янське, та своє пізніше значення прибрало воно, без сумніву, вже під впливом християнства».

Не розглядаю тут вчення про пекло, але очевидним є незрозуміння Грушевським дстичних текстів «Історії» Лева Диякона і нашої хроніки. Отже, згідно з поданими текстами, рабство після смерті є саме карою за зраду воєнного діла цілої дружини. Обов'язком лицарів було боротися по-геройськи до кінця, ніколи, маючи зброю в руках, не піддаватися ворогові, а в безвихіднім, крайнім випадку — згинутися від власної зброї. Рабство у їхньому розумінні є саме карою за злочин, напр., за порушення чи зламання записаного договору.

Отже, рабство — найбільший гріх із національного погляду, це найбільший гріх лицаря, якого обов'язком є захищати волю своєї держави, життя, права і добро своєї нації. Від цього обов'язку аж до кінця життя лицаря ніхто не може його звільнити, а він не може від нього відхилитися.

Лицарський обов'язок, лицарська честь княжих дружинників, отже, воля лицаря і воля його нації, — були справою спасення його душі.

Таким чином воля нації є виявом не лише необхідних потреб для життя лицаря на цьому світі, а також і його духово-ідейною передумовою, від якої залежить, чи душа лицаря буде вільною по смерті, чи буде прийнята в «зелений гай», де перебувають усі хоробрі вільні лицарі. Таке вірування було підтверджене повною погордою до смерті, себто актом, що робив лицаря безсмертним. Переборення примітивного страху перед фізичною смертю було передумовою пробудження душі до духового життя, воно промощувало шлях до безсмертності в духовому розумінні.

Лицарство це не лише національно-державний стан, це перш за все стан духовий, себто — перемога духу над матерією і повна усвідомленість безсмертності людської душі. Лицар, що піднявся на таку духову висоту, коли має вибір — фізичну смерть або духову, завжди вибере смерть фізичну, а ніколи духову, себто — не рабство і не неволю.

Так навчав про безсмертя, про обов'язки лицаря і наш великий філософ Г. Сковорода:

«Не бійся вмерти тілесно, бо будеш кожної хвилини терпіти смерть духову... Ця смерть люта. Знаю, що бережеш тіло, але вбиваш душу, а ця заміна зла. Не знаю, навіщо носити меч, якщо не для бою, для якого він зроблений. Не знаю, навіщо носити тіло, якщо щадити його віддати за те, нащо хто тим тілом одягнений»*.

*) Порівняй: «Етичні, соціологічні й педагогічні погляди Г. Сковороди», «Виз. Шлях», кн. IX і X, 1961.

Вчення Сковороди — це один із тих моментів в історії, в якому дух нації самоусвідомлює собі свою сутність. Тут нація віднаходить себе, свої найвищі духові цінності. А вони ті самі, що їх бачимо у житті та подвигах лицарів Олега, Ігоря, Святослава... Саме вони були фундаментом Української держави і героїчних чинів її лицарів.

Така ідеологія староукраїнського лицарства допомагає нам глибше зрозуміти і великого Пробудника української нації, Тараса Шевченка, творчість якого — це суцільний бунт проти всякого рабства, закоріненого в українському народі наслідком довгої неволі. Отже, це духове пробудження від духової смерти, про яку говорить Г. Сковорода.

Тому Шевченко (скільки разів уже повторюємо!?) закликав вицідити «сукровату кров» із душі свого брата-раба, щоб налити в його серце «чистої, святої» крові лицаря («Чигирин»). Тому він так ненавидів і проклинав усіх «підніжків» Москви, все «Варшавське сміття». Це був вияв того самого духу староукраїнських лицарів, що воліли вмерти, ніж йти в неволю і жити в рабстві.

Сковорода пробуджував заспане, безвільне стадо («Спи спокійно, не бійся, місце хороше...») і здавалося йому, що сон цей такий глибокий, як у того «турка», якого треба «термосити за плечі, щоб пробудити від п'яного дурману».

І цей процес «термосення за плечі турка, сп'янілого від дурману», триває ще й донині, проте пробудилися уже й лицарі Крут і Базару. Героїчний чин Тараса Чупринки-Шухевича, головного командира УПА, підтвердив, що з серця «сплячих лицарів» уже сплила «сукровата кров рабів» і закипіла священна кров староукраїнських лицарів, пробившись крізь століття у жили їхніх нащадків. Це кров тих українських лицарів, що боролись за створення і закріплення Української держави, проти рабства і неволі, кров, що вирувала у жилах лицарства Ігоря, Святослава, Богдана, Івана Липи, Тараса Чупринки... Ця лицарська вірність ідеям своєї нації зробила безсмертними борців Української Повстанської Армії, боротьба яких за волю України жде свого завершення.

І кожний із тих лицарів мав у своєму житті вибір: або бути рабом, або жити і вмерти вільним лицарем. І тільки той, хто переборов у своїй душі страх перед фізичною смертю, у кого не захиталася віра у безсмертність людської душі, тільки той міг стати правдивим лицарем.

Саме в цьому знаходимо наймогутніше підтвердження лицарського вірування староукраїнського лицарства.

Д-р Дмитро КУЛИКОВСЬКИЙ

У ЧИСТИЛОВІ

(Спогад*)

Чистилів — село чимале. Ми приїхали з Тернополя. Наша Четверта Київська Дивізія мусіла добре «потиснутись», щоб мати тут бодай якийсь дех над головою. Окремі й ліпші хати дісталися, очевидно, вищому начальству — командирові дивізії Юркові Тютюнникові, його заступникові ген. Янченкові, начальникові штабу дивізії підполк. Лушненкові, командирам бригад і полків, — і це було самозрозуміле. Решта старшин, від курінного почавши і скінчивши на нижчих рангах, як і козаки, розташувалися без різниці по кількох в одній хаті, в якій мусіла жити ще й родина господаря. І це вже не було гаразд, бо хоч старшини і козаки були окремо, проте справа нашого розквартирування, як видно, була поставлена «під критику»: в кожній хаті виглядало так, як у бочці з оселедцями! Тяжко припускати, щоб польські та наші, українські, «квартирмейстри», розташовуючи нас ось так, керувалися якимсь позитивним міркуванням, бо проти такого розташування виступав і здоровий глузд, і достаток поблизу в інших селах, і, нарешті, ще й та обставина, що в тім селі ми мали прожити два місяці. В кожнім разі бачимо зразок або бездумности, або ляцької ехидности.

Мене і поручника Євтушенка приділено «на квартиру» до однієї хати, з якій ми вже застали трьох інших старшин, що раніш тут примістилися і, як перші, зайняли, розуміється, кращі місця: «на покутті». Ми ж мусіли задовольнитися шматком «лавки», і то ген аж біля порога, біля хатніх дверей, отже — були, майже, правдивими «запорожцями».

Щоб добре, цілком рельєфно уявити собі всі «вигоди» тієї нашої квартири, треба взяти до уваги ще й те, що в тій звичайній, середніх розмірів, селянській однокімнатній хатині, крім нас п'ятьох, ще постійно мешкала ціла родина селянина, що складалася із сімох душ: діда і баби, молодих селян (чоловіка і жінки) та їх трьох малих дітей-підростків. Отже, в одній кімнаті — дванадцять осіб! Тижнів, мабуть, через два після нашого поселення, в хаті з'явився ще й людський приріст і нас вже було тринадцятеро, але це заслуга лише бузька-чорногуза, що молодиця привела на світ четверту дитину.

Вдень, якщо нам доводилося проводити час у хаті, наше розміщення виглядало так: ми вдвох із поручником Євтушенком сиділи на лаві біля самих хатніх дверей, тут же лежали і наші «сидорі». Наші ж співквартиранти старшини-гарматчики сиділи біля столу, що його вони неподільно анектували тільки для себе та великої купи своїх речей, про що скажемо окремо.

*) Цей розділ спогадів є безпосереднім продовженням спогадів автора, що були надруковані в журналі «Український комбатант», ч. 8 (березень), Мюнхен, 1962, — Автор.

Спали ми вдвох із Євтушенком на земляній долівці біля дверей. Троє старшин-гарматчиків спали так: один на широкій лаві під стіною, а два також на долівці, рядом із нами. На широкому ліжку спали молоді господарі — чоловік і жінка. Дід, баба і діти якимсь чудом зночі влаштувалися на печі, запічках та припічках, себто — в системі всіляких закамарків розлогої, масивної печі, яка нам нагадувала стару турецьку фортецю.

Ось так виглядала наша мешканева ситуація у Чистиліві. Вона тривала понад два місяці й була цілком гідним і відповідним 80-відсотковим витвором нашого «гостинного й незрадливого польського союзника». Решта, 20 відсотків, була витвором таки нашого рідного і «славетного» партизанського генія.

Тепер ще погляньмо на інші сторінки тодішнього нашого прамізерного животіння. З першого ж дня нашого перебування у Чистиліві ми побачили, що збаразький і тернопільський наш гість-голод міцно вчепився нас і навіть на думці не мав відчепитися. Але в той час, коли збаразьку і тернопільську голодівку можна було ще сяк-так пояснити різними, навіть дійсно об'єктивними причинами, як, напр., невідповідністю до такої ситуації наших, а головню польських верховодів, — то голодування тисячної маси наших вояків у Чистиліві мало вже зовсім інший характер. Ми квартирували серед моря українських сіл, що жили в мирній ситуації і в яких навіть наше постачання могло закупити (або й випросити) необхідну апровізацію, а до того ж ми були розташовані лише вісім кілометрів від Тернополя, де польське окружне управління прохарчувувало десятки тисяч своїх польських вояків, — отже за таких обставин явище голодування наших вояків у Чистиліві треба тлумачити, як тяжкий злочин своїх і чужих верховодів.

Як вже відомо (див. «Укр. комбатант», ч. 8), ми мали за собою цілих шість днів голодування: три в Збаражі й три в Тернополі. Чистилівський голод тривав два тижні. І знову знаменним явищем було те злочинне ледьдацтво, що впродовж цього часу ніхто навіть не запитав нас: «А що ж ви, панове-браття, їли сьогодні, що вчора, а що їстимете завтра і після-завтра?» Кажемо без усякої гіперболізації на основі доказів і фактів, що якби той голод мав був тривати навіть «ад інфінітум», то й тоді ця обставина не викликала б була жодної реакції з боку тих наших провідних «ватків, які самі себе зарозуміло уважали за «великих державотворців»... Якби... якби не сталася одна подія.

Бач, усі ті голодні люди ніяк не хотіли опинитися врешті в ситуації (відомої з басчки) кобили, яку її господар-циган хотів відучити їсти. Вони почали масово проявляти свій протест. І ось одного пізнього попудня на головній чистилівській вулиці можна було побачити кілька великих скупчень наших військовиків, що надмірно схвилювано та гнівно висловлювали свої думки саме з приводу цієї голодсової каламіти. Обурення вже просто, як кажуть, висіло в повітрі, бракувала лише якась приклучка, щоб воно втілилося у чин. І тут же така приклучка з'явилася, немов на чийсь невидимий і непочутий поклик. В село в'їжджала чистилівська підвода, на якій, крім селянина-фірмана, сиділи ззаду військовий урядовець Наливайко і ще один козак — обидва з дивізійного постачання.

Наливайко був офіційно помічником, а неофіційно — правою рукою начальника постачання IV-ої Київської Дивізії, відомого в свій час Микити Хохи. Подібність між Наливайком і Хохою була та, що обидва були майже однакові на зріст, обидвох їх дуже позначила віспа і обидва вони «постачали». Але й різниця між ними була чимала: Микита Хоха був випасений і виглядав, немов велике барило, Наливайко ж, натомість, був як тріска. Майже точно через рік вони обидва полягли може не так героїською, як скоріше солідарною смертю на побоевищі поблизу Базару (Другий Зимовий Похід)*.

Підвода мусіла проїхати попри перший і, трохи оддалік від нього, другий натовп поденерованих вояків, що дискутували на вулиці, а потім мала повернути до бічного провулка, де містилося дивізійне постачання. Але мусіла зупинитися зараз же біля першого скупчення вояків, бо натовп не розступивсь і знаками та вигуками навмисне вказував підводі, щоб зупинилась. Справа в тім, що всім було відомо, що Наливайко щодня їздить до Тернополя і до польського «довудцтва» за харчами.

— Стійте, хлопці! А як там сьогодні походили? Чи багато того добра везете? — поспішали із натовпу запитання до постачальників.

— А нехай би їм так дихати не дало, ось погляньте, братці, чим нас ляшину сьогодні наділила! — і козак, що сидів біля Наливайка, раптом стягнув шматок якоїсь брезентини, під якою лежала живність.

Миттю всі щільно обліпили віз і втопили свої очі в привезене «добро». Нараз повітрям потрясло ревище: то був суміш злісного реготу з страшними, кількадесятькількома прокльонами вояків. На возі, на шматку якоїсь ряднини, лежали дослівно — три волові голови!..

— Ось і нагодуй цим тисячу людей! — саркастично промовив Наливайко.

Підвода рушила і поїхала далі. Натовп, що вже дуже збільшився, бо до нього прилучився другий і третій, надходили ще й інші вояки, виріс у добру сотню. Спочатку переважала думка йти так цілою ватагою до ген. Ю. Тютюнника, квартира якого була віддалена на яких 5-7 хвилин ходу, стояла на східнім кінці села, за містком через маленький потічок, що тече з боку Глобучка. Але в останній хвилині хтось із старшин піддав думку, що краще обрати для цього делегацію. На тім і стали. Тут же, на вулиці, обрано троє вояків: двох старшин, в тому числі й автор цих рядків, та один козак. Делегація вирушила до ген. Ю. Тютюнника.

*) Микита Хоха був досить ексцентричною особою навіть для повстанського товариства, з якого в більшості складалася Четверта Київська Стрілецька Дивізія під командою ген. (отамана) Юрка Тютюнника. Він просто любувався своїми, як йому здавалося, дуже «оригінальними» вибриками, наслідком чого «слава» про нього не тільки переходила межі його дивізії, а й залишила свої сліди на шляху українських просторів, якими проходила дивізія. Автор цих рядків на власні очі бачив і, розуміється, читав «резолюцію», що її поклав начальник постачання IV-ої Київської Дивізії Микита Хоха на проханні дивізійного начальника культосвітнього відділу Василя Шкляра, що прохав обмундирування для його співробітників. Гарним письмом, «виписаною» рукою, вперек через ліву горішню частину прохання, у повнім нецензурнім звучанні було написано: «А... не хочеш! — Микита Хоха». І нічого не дав!

В ген. Тютюнника ми застали начальника штабу дивізії підполк. Луш-ненка. З'ясували причини і мету наших відвідин, зазначивши просто катастрофічну харчову ситуацію, в якій опинилася більшість вояцтва — старшин і козаків дивізії. І щойно тепер, коли справа з харчуванням могла закінчитися уже великим скандалом, наша делегація знайшла відгук. При цьому не обійшлося і без викрутасів. Насамперед, наші верховоди для власного виправдання звалили всю вину на ляхів: мовляв, тернопільське польське військове управління весь час зволікає і не постачає нам жодних харчових продуктів. Але це виправдання було слабеньке і наша делегація зараз же zareагувала на нього. Делегація заявила ген. Тютюнникові, що навіть за таких обставин (польського зволікання) питання харчування вояцтва не вияснюється, бо чому в такій тяжкій, катастрофічній ситуації штаб IV-ої Дивізії, що має власні ресурси, не подбав, поки справа постачання з боку поляків налагодиться, прохарчувати своїх людей власними засобами, а навпаки — залишив їх напризволяще?

І справді, це було якесь дивне диво: Дивізія мала великий свій власний масток, а доокруги було море всіляких продуктів, але Дивізія на протязі якихось трьох тижнів не дала своїм людям не лише куска хліба, а навіть трохи звареної картоплі. Генерал Тютюнник не заперечив того, що Дивізія має свій власний масток, не вчинив цього і присутній тоді начальник штабу Дивізії. Після такого обопільного обміну думками, ген. Тютюнник запевнив делегацію, що він, властиво, не знав про те, що в Дивізії існує такий катастрофічний стан харчування, бо начальник постачання заспокоював його та казав йому, що все гаразд. Відпускаючи делегацію, ген. Ю. Тютюнник пообіцяв особисто добре прослідити справу і направити ситуацію.

Остання обіцянка цілком задовольнила делегацію, хоч решту ревеляцій свого командира дивізії вона вислухала із змішаними почуваннями та своїми власними думками. Тільки обов'язок належної чемности і правила військової дисципліни не дозволяли делегації голосно висловити свою резерву до тих ревеляцій. Вертаючись від генерала, делегати відверто обмінювалися між собою думками, з яких було видно, що за всю мізерію у дивізії вони роблять відповідальним таки його самого. Я цілком солідаризувався з ними.

Поки справа з харчуванням налагоджувалась так, чи сяк, люди, як і раніше, рятувались від голоду, як хто міг і вмів. Хто мав українські гроші, промінював їх на чорній біржі в Тернополі на польські марки (тодішня польська валюта) і проїдав. Саме ті, що мали українські гроші, найбільше виграли, бо майбутнього, якого тоді ніхто не знав, наші українські гроші, на жаль, уже не мали. Хто мав якісь вартісні речі, продавав їх, очевидно за безцінь, і також проїдав. Я не мав ані більшої суми українських грошей, ані вартісних речей, зате мав кілька, ще «царських» золотих монет, що їх тримав на той «найчорніший день». «Зліквідував» одну «п'ятку», щоб купити найнеобхідніші харчі.

Та поки справа з прохарчуванням налагодиться, киньмо оком на інші сторінки нашого тодішнього чистилівського життя.

Тут насамперед насувається цілком натуральне запитання: «Добре, а як же тубільне чистилівське українське селянське населення, як воно ста-

вилось взагалі до нас, що розквартирувались серед нього, і, зокрема, як воно реагувало на всі наші первісні бідування та злидні, беручи до уваги його і нашу єдинокровність?»

На перший погляд справа ця виглядає ніби досить дивно, тому мушу насамперед сказати кілька слів на оборону наших братів-галичан. Так мені бодай здається, я виніс цілком об'єктивне враження, що Чистилів, хоч і чимале село, належав тоді до малозаможних сіл, яких так багато в нашої та не в своїй, милій та убогій батьківщині, а зокрема в Галичині. Після такого ствердження зовсім не тяжко уявити собі ситуацію такого малозаможного чистилівського селянина, коли до його хати нагло впаковано від трьох до п'ятих голодних людей та ще й невідомо на який час. Беручи справу об'єктивно і теоретично, мусимо визнати, що той незаможний селянин напевно не міг би довго допомагати своїми ресурсами, виконуючи безоглядно добродійність до своїх наддніпрянських братів, хоч би в нього була найкраща добра воля.

Та практично беручи, справа ця виглядала тоді зовсім не так. І як об'єктивно бороню чистилівських селян від якоїсь надмірної вимоги до них із боку наших потреб, так само в ім'я правди та тієї ж об'єктивності мушу занотувати два прикрі, але при цьому й знаменні факти. Перший — за весь час нашого постою в Чистиліві селянин-господар нашої квартири нам, поруч. Євтушенкові й мені, не тільки ні разу не дав нічого з'їсти, а навіть ніколи не запропонував гарячої води. Від більшості товаришів, що жили в інших хатах, ми чули майже ті самі нарікання. Та це не означало, що таке саме відношення наших господарів було і до тієї трійки старшин-гарматчиків, які з нами спільно квартирували в цій селянській хаті. Ставлення господарів до них було зовсім інакше, але про це докладніше скажемо потім. Тут, ще для повноти образу, але без якогось спеціального бажання нав'язувати до характеристики описуваних подій, людей і їх поведінки, скажу ось про який деталь. Коли ми вдвох із поруч. Євтушенком перший раз увійшли до хати, призначеної нам за квартиру, зголосилися у господаря і привітались із загально нам знайомими старшинами-гарматчиками, які вже там були, ми сіли на вільнім місці лави, що силою факту відтепер стала нашим новим мешканцевим простором. І ось щойно після згаданої процедури ми перший раз спостерегли той деталь. Швиденько відв'язавшись від спільної з нами двома розмови, трійка старшин-гарматчиків, забувши про нашу присутність, заглибилася виключно в розмову між собою... чисто-московською мовою. З того часу ця мова була постійно єдиною, якою вони розмовляли між собою. Очевидно, що з того моменту між нами, українською «двійкою» і тією московською «трійкою», всілякий контакт цілком урвався. І гідною уваги була тут та обставина, що селяни-господарі опинилися на боці московської «трійки».

Другий факт, про який мушу тут цілком об'єктивно згадати, це спостережена нами, як і рештою наших товаришів, що квартирували в інших господарів, якась звичайна, непідроблена, себто якась натурально-дивна ворожість останніх до нас українців-наддніпрянців. Нам це нагадувало подібні почуття, які виникали тут, то там серед наших подільських

селянських мас у відношенні до «австріяків», які в 1919 році були прийшли на Наддніпрянщину в постаті Української Галицької Армії. Тоді, щоб такі почування неутралізувати, треба було навіть провадити спеціальну роз'яснювальну акцію серед людности, з'ясовуючи їй, що прийшли не австріяки, а такі самі українці, як вони, але були поневолені Австро-Угорщиною. Проте австрійський військовий однострій не перемінив українців-галичан на «австріяків», як і московський військовий мундир не зробив українців-наддніпрянців «москалями». Аджеж тоді, в 1919 році, ще не був вивітрився із свідомости українських селянських мас жах від тих нелюдських катувань, що їх вони зазнали з боку «правдивих австріяків», що ось так продукувались в Україні 1918 року під час панування і благословення «ясновельможної української політичної безклепкості» (гетьманщини). І є великим питанням, що спричинювало в 1919 році більшу ворожість тих наших нещасних мас до австріяків, — зненавиджений австрійський мундир чи загально досить низька їх національна свідомість? Отже, чистилівська ворожість до нас, наддніпрянців, дивувала нас тим більше, що наддніпрянці-вояки прийшли до галицького Чистилова не в московських одностроях, а як вояки Української держави. Крім того, ми мали підставу сподіватися, що за два повні роки визвольних змагань національна свідомість галицьких мас мусіла теж дещо піднятися.

В кожному разі цей факт нас досить пригноблював. Ми не раз обмірковували його між собою і, очевидно, за кожної нагоди намагалися вивідати у місцевих селян причини тієї ворожості, яка виявлялася у різних формах, починаючи від ігнорації і кінчаючи зневагою. Цей антагонізм у більшості випадків маскувався типовою селянською хитрістю, але було досить і таких моментів, що він вибухав цілком явно, елементарно-примітивно. І тоді ми довідалися, що причина того антагонізму мала чисто політичний характер. Вона була наслідком т. зв. Варшавського договору, що його склав у квітні 1920 року уряд УНРеспубліки з Польщею, на основі якого Галичина і деякі інші західньо-українські землі признавалися за Польською державою.

Друга причина антагонізму, яка майже завжди прибирала характер зневаги, як це не раз удавалося нам ствердити, виплискувала з почуття розчарування, яке опанувало галичанином після визвольних змагань у відношенні до «великоукраїнців».

Не слід при цьому випускати з уваги й те, що термін «Велика Україна», а звідси і слово «великоукраїнець», створили переважно галицькі українці, але не як синонім поняття «Соборної України», а лише як означення для тієї української землі, що починалася зараз же на схід від Збруча. Це мало своє значення і причину, з чим був зв'язаний певний комплекс надій і сподівань. Явище майже виключно психологічного характеру, хоч і не позбавлене політичного забарвлення. Бувши сторіччями відірваним від загального національно-матірнього тіла, позбавленим упродовж усього цього часу будь-якої допомоги і захисту, натомість весь час під тиском з усіх боків ворожих сил (ляцької, австрійської і навіть московської), які ставили собі за мету змусити свою жертву до цілковитої національної капітуляції, — галицьке плем'я українських русинів було вже зіпхнуте, як і цілий наш

український народ, на останню позицію своєї етнографічної вегетації. На тій же позиції воно мало, згідно з волею тих же ворогів, і загинути. Формулу соціолстгічної протоплазми того макабричного явища подав нам один із згаданих ворогів у двох словах: »Кльо́п і поп«. При цьому той же »кльо́п« ще мав у собі з Божої ласки сякі-такі ознаки української субстанції у той час, як другий компонент формули вже безнадійно відривався від цієї субстанції.

Вже загибель зловісно розкрила свою пащу на всіх землях України, щоб поглинути рештки її народу. Вже всюди в нас пахло цвинтарем... Та Бог не без милости, а козак не без долі: спасіння для цілого народу прийшло зі серця України, над якою починав знову витати Святий Дух... І встав із надрів Святої Землі Божий Пророк, Тарас, устав для спасіння свого народу. Його вогненне слово прогнало смерть і, ввівши душу знову в тіло завмерлого народу, воскресило його на всіх просторах України до нового життя. Опритомнілий народ почав відроджуватися. Ожилилась і стрепенулась до нового життя також і галицька галузка українського народу, і з того часу донині вже безнастанно живиться духовними та матеріальними добрими зі спільного українського джерела. І хоч, використавши слабший на себе тиск ворога і свою більшу завзятість, вона в гуртуванні своїх сил подекуди випередила і гро українського національного масиву, проте вона того тоді не бачила. Послідовно йдучи думкою далі від перших вражень, вона створила собі образ потужного »великого українця«, на якого завжди може опертися. Беручи справу теоретично, цей розвиток думання галичан не був помилковим, але життєва практика була, на жаль, інакша і, головне, гірша: грізніший тиск ворога на гро українського народу, не зустрівши з його боку, пропорційно, більшого завзяття у боротьбі, викликав органічну слабкість головної маси нації. Визвольні змагання 1917-1921 років яскраво продемонстрували це явище, а звідсіля у галичина-українця зродилося розчарування »великоукраїнцем«. Коли потім чистилівський селянин на власні очі побачив ще й організаційні злидні нашої »великоукраїнської« Четвертої Київської Дивізії, маючи в собі вже насадженого агітацією бацяля проти »Варшавського пакту«, то нема нічого дивного в тім, що той чистилівський »малий« українець дивився на нас зневажливо.

Не маємо наміру розпочинати тут дискусію на цю тему ані з чистилівськими селянами, ані з »великоукраїнцями«, яких доля тоді загнала до Чистилова. Рації у їх поведінці та в способі думання не знайдемо... навіть тепер! До них цілком добре стосується ляцька приказка: »Вартий Пац палаца, а палац Паца«. Але є ще так звана Загальна Справа, якої оминати не вільно, тому дозволимо собі висловити тут кілька думок з приводу згаданих явищ, що зв'язані з їх проєкцією на тлі саме тієї Справи.

1) Великоукраїнцем духово повинен бути кожний син української землі, незалежно від тієї провінції, де він народився чи живе (і не тільки в Україні, а й в Європі, Азії, Північній і Південній Америці, Австралії, Африці). Де й куди доля його не кине, українець і всі його покоління повинні гостро усвідомлювати свою приналежність до великого україн-

ського народу та потребу існування великої і соборної його держави. Для цієї мети він повинен усіма своїми силами працювати.

2) Всі українці, а особливо ті, яких доля ставить на чільні державні позиції свого народу, повинні зрозуміти і раз назавжди закарбувати собі в своїм сумлінні засаду: великим і тяжким злочином перед нацією і державою є складати договори з чужими, особливо з суміжними з Україною, державами коштом відступлення їм українських земель із українським населенням. Такий договір можна припускати лише у випадку крайньої (смертельної) небезпеки для держави, і то лише за таких умов: а) коли існує певність, що той договір справді врятує державу; б) що згодом наша держава той договір тим чи іншим шляхом уневажнить. Проте за жодних умов неприпустиме складення такого договору з чужою державою, коли об'єктом поступки мала б статися ціла наша держава або більша її частина. Радше смерть, ніж вічна ганьба, або, як казав Святослав Завойовник: »Ляжемо кістями, але не посоромимо Землі Української-Руської, — мертві бо сорому не мають!«

Далі, розуміється, було чистим безглуздом з боку тієї української галицької маси ненавидіти таку ж саму українську наддніпрянську масу за хибний крок тодішнього українського наддніпрянського уряду, як і чистим безглуздом із боку наддніпрянців було б ненавидіти всіх галицьких українців за стовідсоткову зраду української нації і держави, яку поповнив у 1919 році галицький уряд д-ра Є. Петрушевича, коли на чолі цілої галицької армії (УГА) самочинно відійшов із спільного дійового українського противорожого фронту, добровільно перейшов на бік запеклого українського ворога, реставратора московського царизму генерала А. Денікіна, спричинивши цим своїм кроком цілковиту ліквідацію українського фронту та загальнонаціональну катастрофу.

Для нас є цілком певним, що вину і відповідальність за той антагонізм однієї української маси супроти іншої української маси не можна спихати на саму антагоністичну галицьку масу. Відповідальність за це несе провідна галицько-українська тодішня інтелігенція, що вдалася до такої безглуздої інтерпретації політичної хибі наддніпрянського уряду і цей свій негоразний погляд усугерувала своїй же провінційальній масі.

В інших національних суспільствах на історичних помилках та помилках, учинених у приватнім житті — люди вчаться досвіду, щоб не повторювати цих помилок у сучаснім і майбутнім. У нас же, покищо, такий стан є недосяжним ідеалом. Розглядаючи це невідрадне явище в соціологічній аспект, треба зробити висновок, що причиною його є відсутність повністю дозрілого до такої науки »учня«, себто, в нашій випадку, »колективного учня« або, інакше кажучи, дозрілого національного суспільства. А коли так, тоді стає ясным, чому ми в перебігу цієї соціологічної аналізи спостерігаємо майже повний брак у свідомості нашої спільноти уяви, а тим самим і розуміння нашої мети, що є однією з головних, мети нашого національно-суспільного процесу (нерозвинений учень — нерозвинена свідомість!), а саме — витворення загального, спільного (в сенсі свідомості) національного типу людини-українця. Такий національний тип однаково

відчував би як успіхи української загальної справи, так і її поразки, однаково реагував би на них, незалежно від місця свого походження і місця відбутої події — радісної чи болісної.

На жаль, навіть і тепер, коли пишуться ці спогади, отже, по впливі кілька десятків років після описуваних подій, ми загально, здається, не поступили ані кроку вперед у науці життєвої школи. Щоправда, тепер у нас значно збільшилося наших нарікань. Нарікаємо на всі боки: на Схід, на Захід, на ворогів, яких маємо аж надто багато, на приятелів, яких маємо надто мало. Ми вже набули відпорність, правда, ще недосконалу, на певні утиски, що їх зазнаємо від ворогів і «приятелів». Здіймаємо великий лямент і зойк, звертаємось до «світового сумління», мовляв, чуйте, люди добрі, як нас б'ють! Коли наш лютий ворог готується нас просто розчавити, ми лише обвинувачуємо всіх і все, забуваючи дві великі й старі, як світ, правди: «Дурного і в церкві б'ють!» та «На похиле дерево і кози скачуть!»

Ми з упертістю, що варта кращих завдань, не хочемо зрозуміти, що кожний народ, як і кожний індивідуум, першою мірою є сам ковалем своєї долі («Як постелеш, так і випишся!»).

Ми звертаємось зі своїми скаргами до т. зв. «вільного світу», звертаємо його увагу на утиски, яких ми зазнаємо від наших ворожих сусідів, і дуже гніваємось на той «світ», що він на наші скарги реагує не так, як ми хотіли б. Одначе ми геть забуваємо, що той «світ», хоч і чує наші ляментациї, звертає насамперед свою увагу і на ляментаторів, себто — на нас самих, спостерігає і вивчає нас, і то з самих початків наших визвольних замахів. Хіба він не бачив, скільки 45-мільйоновий народ видав із себе борців за свою національну й державну незалежність? Ми мріяли і мріємо про свою державу, але не хочемо признатися собі самим, що в 1919 році ми мали аж дві держави, і то всупереч законів про Соборність, ухваленому 22-го січня того ж року. І коли б дурні вороги були дали нам ще більше часу, то ми були б утворили ще п'ять, а може й цілих десять держав. Такі ми державотворці! І це той «світ» тоді бачив. Бачив і те, як 90-титисячна українська соборна армія у 1919 році щось біля трьох місяців утримала свою соборність, а потім ганебно розпалась — коли більша її частина перейшла на бік одного ворога, то друга, в наслідок цього, мусіла відійти і «рятуватись» у другого ворога. Бачив той же «світ» і те, що більшість армії одного нашого ворога (А. Денікіна) складалась таки з українців, ядро яких творили нащадки чубатих, але безверхих запорожців (кубанців), а в той же час, у другій секції того ж ворога (червоної Москви) були українські перевертні — скрипники, шумські, коцюбинські, чубарі, мануїльські, хвильові та інша нечисть, що вела перед у звоюванні своєї національної держави (УНР). Отже, котрій «Україні» — Західній, Східній, Таращанській, Пашківській чи іншій, із поданих тут, мав допомагати той мітичний «світ», коли б навіть і було в нього таке бажання?

Але подивімся і на теперішній наш стан, що його також бачить той «світ». Де є та провідна, репрезентативна сила, та найвища інстанція

української нації, до якої мав би звернутися кожний, як із зовнішнього, так і з внутрішнього, таки українського світу? Сучасна Україна, що її світ знає сьогодні як УРСР, тією інстанцією не є і не може бути, бо всі знаємо, знає це і цілий світ, що це не суверенна держава українського народу, а лише облудно-державницька форма московської колонії. А може, на еміграції є ця українська репрезентативна інстанція? Правду кажучи, така мала б бути, але «блаженні віруючі», які думають, що нею є Державний Центр УНРади! І коли б ми, навіть усі (що було б уже півуспіхом) визнали теоретичну регулярність позиції цього Державного Центру, то ще й тоді залишається анахтемська практична сторінка справи ось у якому аспекті: всі ми знаємо і бачимо, що на практиці ця позиція і бідна, і дуже мізерна. Адже більшість не визнає і не належить до цього Державного Центру, ба, що більше — навіть і ті, що входять до його складу, не рахуються одні з одними і не визнають одні одних. І «світ» також бачить це. Тому, питаємося: до кого той світ мав би звернутися, навіть якщо б хотів розмовляти, а головне, співпрацювати з українською силою? Де є ті (навіть сьогодні) правдиві «великоукраїнці», що єдині спроможні збудувати Українську державу? Це дуже важливе, бо без відповіді на це питання і всі інші наші сподівання та розважання не мають жодного ґрунту.

Отже, не маючи жодної розумної підстави до якоїсь ненависти до своїх братів-наддніпрянців, галицька маса (в нашій випадку — чистилівці) все ж таки мала тоді рацію, коли ставилась до них із зневагою за їх маленькість, не знайшовши в них вимріяних «великоукраїнців». Це можна б уважати навіть за позитивну прикмету розв'язуваного зростання галицьких українців, але її, на жаль, затьмарювала тоді ця обставина, що в своїх цих слябізуваннях вона виходила з комплексу своєї власної, незмірно ще більшої, мало-сильності. Зате чистилівці вскочили в протилежну скрайність. Під впливом уроєного «п'ємонтизму» та інших «волоських ідей», вони опинилися у полоні іншого комплексу — комплексу своєї власної «великості» та «орденської» виключності, яким безоглядно мають підлягати всі країни та землі українські. Скайність завжди є лише скайність, вона ніколи не є ознакою позитивної творчої сили, а тільки ознакою браку рівноваги. І це навіває невеселі думки, бо непомірно вказує на те, що в нас правдивих великоукраїнців, у повнім розумінні цього слова, ще дуже мало.

Та як би там не було, таке психічне наставлення чистилівських людей до нас, наддніпрянців, виявилось в тому, що вони нам нічим добровільно не допомагали і робили тільки те, до чого почували себе змушеними. В той же час виявилася ще й інша, дуже характеристична риса наших чистилівських обивателів.

Я вже згадував, що мене і поруч. Євтушенка, приміщено в одній хаті, разом із трьома іншими старшинами гарматної бригади нашої дивізії. Ми вдвох належали до іншої частини дивізії. Вся ця обставина показує певне безголів'я наших квартирмейстрів, яким, мабуть, не була відома засада, що під час розташування війська треба зберігати сукупність поодиноких частин. Але річ не в цьому, а ось у чім. З першого моменту нашого перебування в тій же хаті, як я вже згадував, ми «відкрили Америку»

таки в нашій, сутоповстанській IV-ій Київській Дивізії. Ми зараз же сконстатували, що наші старшини-співквартиранти говорять між собою тільки московською мовою. Особливо «приємні» хвилини нам доводилося переживати тоді, коли до «наших москалів» приходили в гості такі ж самі чистокровні москалі з інших поближких хат, також старшини-гарматчики. Я тоді ще навіть не відчував того, що в майбутнім, і то недалекім, доля судила мені роль «вихователя» того елемента, про що буде мова в одному з дальших розділів моїх споминів.

Перший день нашого спільного перебування в одній хаті не приніс нам нічого нового, особливо не було ніяких різниць, наприклад, у нашій харчуванні: ми всі п'ять однаково не мали що їсти. Але в наступні дні все змінилося.

На другий день один із наших старшин-гарматчиків у супроводі джури-козака пішов чи поїхав до Тернополя. Надвечір вони вернулися і джура ледве прициприкував у хату великий, повний, кропив'яний мішок із всіляким добром. Було там кілька буханців хліба, чорного і білого, сирове м'ясо, гов'ядина, свинське і солонина, кілька ґатунків ковбас, велика бляшанка з маринованими оселедцями, з десяток сардинок і кондензованого молока, ціла шинка, цукерки та ще якісь інші речі, включно з п'ятьма пляшками доброї горілки. Все це коштувало, мабуть, десятки тисяч польських марок. Коли виложили це добро на стіл, то справді, здавалося, стіл вигинається під таким тягарем. Тої копиці харчів нашим співквартирантам, звичайно, вистачало на кілька днів, а коли вона зникала, тоді знову повторялася їхня мандрівка до Тернополя.

Гарматії дечим із того гостили та частували наших господарів, за що останні виявляли їм велику услужливість — кожне бажання гарматіїв-москалів, можливе до виконання, було само собою зрозумілим наказом для селян-господарів.

Наше становище, себто моє і поруч. Євтушенка, було незвичайно цікаве. Поперше, наші військові колеги, правда, досить приховано, ставились до нас із якимсь презирством. Господарі, відчуваючи це, ставилися до нас так само, майже вже не звертали на нас зовсім будь-якої уваги. Отже, бачимо, повний гаман старшин-москалів цілковито детермінував їхню національну свідомість, а всілякі інші людські моменти зовсім відпадали! Адже, коли стати на ґрунт національної свідомости, то наші господарі мусіли бачити, якщо вони цю свідомість мали, що ми два — українці, а ці три — москалі. Якщо їм цього було мало, то вони чули, бо діялося це при них, як ми вдвох кілька разів стиналися з цими трьома старшинами за їх московську мову і навіть чули кілька разів повторювану відповідь москалів: «Почему вас интересует наш язык, ведь мы разговариваем не с вами, а между собой?»

Цих «наших» трьох старшин та тієї решти, що приходила до них на «разговоры», як бачимо, зовсім не інтересувало те, що український народ знаходиться у смертельній боротьбі зі злодійською Москвою і тому українцєві осоружна ця московська мова. Вони, вже хоч би тому, що були в складі воюючої з тою Москвою української армії, могли брати до уваги своє українське військове та цивільне оточення. Але де там, — москаль

і якісь мотиви! Нам, одначе, йдеться не про них, а про тих наших українських селян, зокрема — наших чистилівських господарів. Взявши все це до уваги, логічно можна б було сподіватися, що вони ставилися до москалів бодай з відповідною резервою, а хоч би для людського ока протегували нас, українців, або хоч виявили зацікавлення, як такий московський дивогляд міг трапитися в українській дивізії? І знову кажемо: де там — українці й логіка! Адже сталося цілком інакше. Наші селяни без мук і силувань, цілком добровільно безумовно визнавали пріоритет отих грошовитих «ухарів», а нас... цілком зігнорували. Характеристичне серед нас, українців, явище, і характеристичне властиво тим, що намарно згубить кожний із нас час, якби хотів знайти в нім сліди логіки. Клясичний взірець цієї аналогічності подає нам наша приказка: «Бий свій свого, — нехай чужий духу нашого боїться!»

Боляче було нам за отих наших чистилівських українських селян, і то тим більше, що — як ми довідалися з інших хат, де також всуміж з українцями квартирували москалі, — там відбувалися цілковито такі самі явища. Ставало боляче подвійно, бо аджеж через таку нашу безхарактерність ми програли бій за визволення батьківщини. Ми його програли тому, що таких чистилівів маємо в Україні просто тьму: і на Гуляйпільщині, і в Таращанщині, і в Пашківщині, і в Тернопільщині, і де хочеш!

Відтепер ми щодня мали «приємність» спостерігати, як наші селяни-господарі увихалися біля любих москаликів, варили їм та пекли, докладаючи ще й своїх продуктів — ярину, картоплю тощо. Певне й те, що й вони мали з того користь, бо при цьому і їм дещо перепало. Коли ж ми вдвох з'їдали всі свої, більш ніж скромні харчі, то господарі ніколи не запропонували нам навіть гарячої води. Особливо тяжке було становище поруч. Євтушенка, бо він не мав майже жодних своїх ресурсів і я ділився з ним тим, що сам мав, а що я мав більш, ніж мало, то з того видно, як виглядало наше харчування.

Звичайно, коли наші москалі-«багатирі» починали своє «люкулівське годування», ми вдвох із поруч. Євтушенком виходили з хати ніби на прогулянку, вдаючи, що «десь там теж поїмо».

Але тут треба дати певні пояснення, а саме: звідкіля і як узялися в українській дивізії такі тверді москалі, та звідки взялися в тій же дивізії «багачі» і «біднота»?

Треба мати на увазі те, що IV-та Київська Дивізія первісно була, як українська повстанська протибольшевицька самостійницька група. Організував її отаман Ю. Тютюнник. На початку свого існування вона оперувала проти большевиків виключно на теренах Київщини, але потім пересунулася на землі Херсонщини. Тут якийсь час група отамана Ю. Тютюнника співпрацювала з повстанською групою Григорієва, а коли останній почав заличатися до большевиків, його група була зліквідована і отаман Ю. Тютюнник включив до свого складу повстанців Григорієва. З того часу група Ю. Тютюнника прибрала собі назву Повстанського Коша і продовжувала свої операції на Херсонщині. Організатори цього Повстанчого Коша снували пляни перетворити його у велику повстанську всеукраїнську протибольшевицьку армію і звідси пішла назва «Кіш». І хоч ці

далекойдучі пляни не здійснилися, одначе в бігу протибольшевицьких боїв Повстанчий Кіш Ю. Тютюнника таки стався тим центральним ядром, до якого почали приєднуватися інші повстанські групи і відділи, що творилися на центральному півдні України. Деякі з тих груп звалися навіть дивізіями. Одною із таких груп був відділ, що складався з москалів-старшин, переважно гарматчиків. Командував ним полковник Русанов (укр. транскрипція — «Русанів»). Цей відділ включено до складу гарматної бригади Повстанчого Коша. Згодом командиром гарматної бригади призначено того ж полк. Русанова.

Під час збройних акцій проти ворога, коли Повстанчий Кіш був на бойових позиціях, цього чужинного елементу якось не помічалось. Мабуть тому, що не було ні часу, ні можливості спостерігати, а крім цього всі ті старшини-москалі старалися «балакати» по-українському, а їхні прізвиська з кінцівкою на «ов» тепер з правила кінчалися на «ів», отже, всі вони сталися «кованими» українцями. Такий стан продовжувався і тоді, коли Повстанчий Кіш от. Ю. Тютюнника в першій половині липня 1919 року прибув із Херсонщини в район Копайгороду, в кількості до 4.000 вояків, і в найбільш критичний момент прилучився до армії УНР, яка з усіх сил затримувала розпачливий натиск московської червоної армії на т. зв. «Чотирикутник смерті». Потім, уже після залучення його в систему української армії, Повстанчий Кіш одержав нову назву — Четверта Київська Стрілецька Дивізія.

Справа в тім, що в ті часи ми не всі знали ці подробиці. Тому, що наша приналежність до IV-ої дивізії була часово різна, а крім цього в обставинах постійних боїв навіть і ті з нас, що могли пам'ятати про залучення до нашого Коша гарматного відділу старшин московського походження, не згадали про це, отже — забули. Ми ж, що про москалів, як таких, цілком не знали, зачували тут то там їхню «українську» мову з диким акцентом та густою матірщиною і вгадували, що це «пушкінський язык», але думали, що це кількасотлітня москалізація так доїхала бідних українців. Самим же цим москалям-старшинам не можна було нічого закинути, наприклад, невиконання обов'язків українського вояка у відношенні до їх червоних братанків. Вони також били їх добре. Я лише думаю, що то й була єдина їхня позитивна риса, але позитивна лише релятивно, бо якби в той час була появилася на овиді якась інша, не червоної барви, московська сила, то наші москалики були б гарненько накинули п'ятами і сказали нам своє щире «До свіданія!» Цілком бо певним є те, що українська справа, як така, була їм повністю ворожа. Присіли ж вони тоді на наш український віз лише тому, що він їхав проти большевиків, а вони свого воза не мали, були пішаками, отже не мали й жодного значення. Але з хвилиною, коли ми втратили свою Українську державу, наші москалики вважали це за пригожий момент визутися з усіх обов'язків українських вояків супроти України, розперезалися і надолужували втрачене з цілою їм притаманністю.

(Далі буде)

Инж. Іван ВЕРГУН

Проф. Сіл.-Госп. Інституту в Бове

ПРОФЕСОР Д-р І. ГОРБАЧЕВСЬКИЙ, ЯК ЛЮДИНА І УКРАЇНЕЦЬ

(У 23-ту річницю з дня його смерті і в 111-ту з дня його народження*)

Було це на початку тридцятих років. У Празі студіювало у високих школах чимало українських студентів. В той час чеська столиця була українським культурним і політичним центром. Тут українську мову було чути більше, ніж у Львові.

Проф. д-р Іван Горбачевський уже одержував пенсію від Карлового університету, але викладав в Українському Вільному Університеті та був кілька разів переобраний його ректором. Тоді-то турбувала його доля могили проф. Івана Пулюя¹, яку міська управа хотіла зрівняти з землею. З ініціативи проф. І. Горбачевського створено комітет для відновлення могили проф. І. Пулюя та закупу місця на необмежений час. Він же й очолив той комітет і сам дав на могилу біля 5.000 чеських корон. Рештою збірки зайнялися студенти.

Українські студенти в Празі уважали старенького професора за свого приятеля і мецената. Це було цілком природне, відрухове явище. У високих чеських школах, хоч і не застосовувано «нумерус клявзус» для чужинців, проте оплати за навчання були зависокі. Професор І. Горбачевський робив інтервенції не лише в справі студентів-медиків, а також і гуманістів та політехніків. Його заходи, переважно, були успішні. Задоволена студентська братія дивувалася: «Зі старим Горбачевським таки рахуються».

Все це відбувалося дуже просто. Не треба було ніяких доручень від Церкви, такої чи іншої організації або установи, як треба тепер. Вистачило бути українцем-студентом і звернутися у тій справі до проф. І. Горбачевського. І справа була полагоджена. Не дурно ж студенти уважали його за людяного християнина, українця-соборника. Любили й шанували його.

На медичнім факультеті все ж таки наших студентів недолюбливали. За малу дрібничку «різали» з іспитів. І все за проф. І. Горбачевського!

1) Професор Празької політехніки. Винайшов проміння X, лише Рентген скоріше опублікував свою працю. Переклав, разом із Кулішем та Левицьким, Святе Письмо з грецької мови.

*) Іван Якович Горбачевський народився 15-го травня 1854 року в селі Зарубицях, коло Збаражу. Помер 24-го травня 1942 року в Празі. Був професором Карлового університету (1882-1917) і його ректором у 1902-1903 році. Від 1917-го до 1942-го року був професором Українського Вільного Університету і кількакратно ректором. У 1882 році здійснив синтезу сечової кислоти, в 1889-1891 рр. відкрив фермент ксантиноксидазу. Написав підручники хемії по-чеськи і по-українськи. Опрацював хемічну українську термінологію, що затверджена Українською Академією Наук. З 1925 року — академік.

Тодішній професор хемії, колишній його студент, здається, Ружічка, не раз допікав українцям: «Можна бути Горбачевським, але треба бути людиною». Це була пімста за те, що сам він тричі провалювався з хемії у професора-українця. Але одного разу трапила коса на камінь. Медик Святослав Заклинський, побачивши, що вже втретє не здасть, відсік йому: «Так, пане професоре, але завдяки цьому ви тепер професором. А я, напевне, професором не буду». Розуміється, Заклинський одержав найкращу ноту, т. зв. «вітечне»... (потім С. Заклинського знищили москалі).

Не зважаючи на свій похилий вік, професор І. Горбачевський від Українського Вільного Університету викладав органічну й неорганічну хемію для українських студентів у чеськім медичнім факультеті на Катержинській вулиці. На його виклади ходили медики, хеміки, а навіть і філософи. Всіх було біля двадцяти.

Ще й тепер пригадується його висока, худа постать, із сивою борідкою і завжди, нерозлучно, з парасолею. Не можна забути й того, як чеські професори і доценти згинались чуть не в пояс, кланяючись йому. Інакше не звертались до нього, як тільки ексцеленціє².

Пригадується і те, як перед маленькою викладовою залею на першім поверсі, чекали його чеські асистенти, щоб допомогти йому роздягнутися. А він, прийшовши, зараз же починав виклад, пишучи тремтячою рукою складні формули. Час від часу зупинявся для передишки. На докір слухачів, що «пан професор міг би був залишитись сьогодні дома, бо погода погана», він відповідав: «Мушу, хоч на старість, повернути борг українським студентам».

По викладах, як зауважив, що когось бракує, зараз же цікавився, що з ним сталося. Чи, бува, не захворів, або, не дай Боже, не опинився у криміналі на Панкраці?³

Стало було вже звичкою, що по викладах студенти залишались на гутірку. Професор Горбачевський з кожним вітався по-товариськи і розпитував про його поточні справи. Звичайно, кожного називав по прізвищу, а свого улюбленця Святослава Заклинського — просто по імені. Цікавився студентськими турботами, організаціями, Україною. Особливо переживав те, що чехи арештовували і викидали наших студентів-націоналістів.

Заохочував студентів до іспитів, студій і докторату, даючи свої вказівки і пропонуючи поміч. Прикладом ставив свого ученика, д-ра Вікула⁴, вченого хеміка, професора Української, Подебрадської, Господарської Академії.

Одного разу, в зимний, дощово-весняний день 1936 року, його затишна, інтимна «авля» була напівпорожньою. Стареча, помережана синіми венами рука, ще дужче дрижала, ніж звичайно. Крейда ломилась, а то й випадала з рук. Старенький «Горбач» або, як інші називали його, «Фарадей», нетерпеливився. З бідю скінчив виклад.

²) За Австрії він був деякий час міністром здоров'я.

³) Наших націоналістів чехи арештували, а потім викидали до Польщі або, в найкращім випадку, до Австрії. Наслідок таємної умови між Беком—Венешом.

⁴) Помер на туберкульозу, релятивно молодим.

— Славку, що ж сталося з іншими?

— І. В., виїхавши до Берліну шукати щастя, опинився аж у Бельгії. Гораль — аж на еспанським фронті. Льорченко — на Панкраці. Мельничука кинули за кордон до Австрії. Пропав Чистий... Хто зна, чи й ми зможемо прийти на черговий виклад... — інформував Заклинський. — Деякі з-поміж нас мусять ховатись від поліції. Інші — будуть змушені щось підробити...

Вісімдесят-дволітній академік аж присів із зворушення. В його очах появилися сльози.

— А тут, на лихо, й допомгти нічим не можна... Криза всюди, ще й той клятий Бенешівський договір... — прошепотів старенький професор, схвильованим голосом.

Попросив почекати на нього й ледве доволікся до свого кабінету. По п'яти хвилинах з'явилися чайок, молоко, булки. Викладова заля, як під чародійним помахом руки доброї феї, перемінилась у веселу студентську мензу...

Цих кілька скромних рядків хай відсвіжать пам'ять усіх тих, що були студентами проф. Горбачевського, знали його ближче. Крім цього, хай його людяні жести будуть прикладом для нас усіх, особливо для заокеанських інтелектуалістів і високошкільних викладачів українського роду. Бож ніде правди діти: професор д-р медицини Іван Якович Горбачевський, не зважаючи на його наукові досягнення і на те, що він громадянин чеської держави, був правовірним українцем із глибоким, християнсько-людяним, прагматичним серцем. І саме того, безперечно, нам найбільше бракує у чужому морю.

Лариса МУРОВИЧ

ЗВ'ЯЗКОВА

*Над річкою вєргають кулі — лихі, смертоносні слова,
Там два вороги причаїлись, підпілля ж одна зв'язкова.*

*Зелена смерічка гілками на плечі схилилася їй,
І вірна героям Вітчизни — хоробро повстала на бій.*

*Ударила куля смерічку у груди вогнем, гаряче,
І рана живицею звільна, краплисто по тілі тече.*

*Та де ж зв'язкова ця? Чи може такої зовсім не було?
Чи стежка помежи кущами в підпільне провадить село?!..*

*Як два вороги ще й ограбить вже «мертву» пішли зв'язкову,
Побачили тільки смерічку — високу, зелену, живу!*

Лариса МУРОВИЧ

ЗИМОЮ В БУНКРІ...

Зимою в бункрі — дев'ять чоловіка,
Не дев'ять їх, а безконечна рать,
Жила бо в серці кожного — велика
Сім'я людей — мільйонів сорок п'ять!

У них ідея й поривання спільні:
Серця — завзяття снажити вогнем,
Але весною, всі бійці підпільні,
»Христили« ворога — святим мечем.

Нам незабутні скромні їх імена:
Рибалка, Сірий, Пас, Байдак, Мирон...
Чи в бункрі можуть блякнути знамена,
Як Україна воякам — закон?

Ще Вихор, Буйний, і Тетяна — перло
Лемківських гір, із голосом мов дзвін...
Тримав над ними командира берло
Герой звитяги над Сверчевським — Хрін!

В РЕЙД ІШЛИ МИ...

В рейд ішли ми без такого слова:
»Прощавай навіки — земле мила«...
В чужині нам суєти полова
Благородні почуття не вкрила!

Відійшовши вчора, часу браму
Наостяж лишили ми відкрити,
На дорогу боротьби ту саму —
Щоб нас завтра призвела зі світу.

Ми до ватри спільної у пуці
Ще докинули багато ріща
І, мов наші мрії нев'януці,
Сяють досі іскри з попелища.

Вернемось, як сповнимо завдання —
На дракона зрушимо народи,
І тоді ще раз пожар повстання
З іскор спалахне — в ім'я свободи!

Андрій ЛЕГІТ

МОЛОДОМУ ПОЕТОВІ

Тільки той, хто окрилить уміє,
Неповторне із блискавки-мрії
Й серця інших магнетить магнетом
Свого духа, є справжнім поетом.

Не принось змісту формі у жертву,
Бо без нього поезія мертва,
Уклади в образ, ритми і рими
Свою душу невгнуту, незриму.

І як люстро простору і часу,
Не дивися на світ із Парнасу,
Будь з народом, твори для народу
І у дні осяйні, і в негоду.

Ти віддай йому серця неспокій,
Мозку райдужні думи високі,
І ненависть до всякої схизми,
І священну любов до Вітчизни.

Андрій ДОВЖИЧ

Я — КОРОТИЧ...

Перевтілення душ...
Перевтілення віршів та душу.
В. Коротич: «Я — Шевченко».

Я — Коротич на світі тепер,
І живу, бо не вмер, —
Бо чудове я маю завдання
І роблю — без вагання...
Тож ітиму, ітиму я далі,
Бож і звуся — Віталій
(Від слова латинського «vita», —
А з Розумними «многій літа!»
Мені і попи тут співають...*)
Але байдуже — хай завивають).
На меті ж тут не вірші мені
(Ох, ті соняшні дні,
Як лащатся в очі блакитні вогні!).
Це ж не те, що в Андрія Малишка,

А тяжка — бож то прозою! — книжка:
На подобу — і студій, і внеску,
Бо стипендію мавши ЮНЕСКО,
Про життя і про рух молодих
Слід подати, як теж і про тих,
Що то молодь за поли тримають —
На шляхи манівців не пускають
(Тьху! — я гавлюсь: баламкає рима . . .
Розкисаю — не втримав) . . .
»Манівцями« взивають глузливо
Тії всі, що нового бояться,
Та отак прогресивне все лають:
Аж виють, як бачать когб
На шляхах до майбутнього щастя
Піонерів нового — піліgrimів святих!
Політика? . . хай — заборонений овоч . . .
Та п'ята мені й не цікава.
Мій приціл — на шосту колону:
Там гливкім таки треба втовкмачить,
Що не з тих уже атомів правда,
Як було за царя ще Гороха . . .
Тут — тихше! . . щоб їх не сполохав
(До цієї ж бо »земі« маєм ключа
Від самого таки Ілліча!) . . .
І — дзвінка! — знов ускочила рима:
Та й за цю б Маяковський нагримав
(А чого він повісивсь, дурило, —
Невже під ногами горіло?
Ваше слово, психологи вчені:
Чи того, що й Єсенін?! . .).
Але ж ті, що із олива золото роблять,
Легко й правду (ворожу) угроблять . . .
Замість неї вже іншенька вийде
(Сподівайтесь — прийде!):
Така веселенька, ласкава,
А за нею (озброєна в атоми) слава! . .
І не буде ні війн, ні руйнних громів,
Лиш цього щоб усяк
Забажати зумів!

*) У Вінніпезі мав свій виступ у залі-каплиці Православної колегії св. Андрія на терені Манітобського університету. Публіці представив поета проф. Я. Розумний.

Іван ЛИПА*

У Т О М А

(Новеля)

Гудуть нічні передвеликодні дзвони.

Освітлені церкви, омріяні люди, оновлена природа...

А я в укритті, як зацькований звір.

Ринуть потоком спогади...

Рівно три роки тому, іще на зорі революції, був і в мене Великдень, справжнє свято, мое останнє свято...

Пам'ятаєш, мое серденько?

Тоді зібралися у нас мої найближчі приятелі, випробувані борці за нашу справу.

І між ними одинока жінка — ти, моя дружино.

Ти, наша вірна приятелька, не тільки поділяла працю нашу, а й життям своїм доказувала, що ти справді переконана й надхненна людина.

Ми говорили про наш край, бо всі ним і для нього жили.

Чудувалися тим велетнем—народом, що так легко, так непомітно для себе відкинув, як непотрібну ганчірку, старий, віковичний лад і, вставши ще до сходу сонця, пішов своєю дорогою...

Ах, цей похід!

Ми, що тоді святкували Великдень, ми, що зібрались разом, старші борці, що найдалі заглядали в майбутнє, ми очам своїм не вірили.

Усі наші найсміливіші сподіванки, ба — наші мрії! — стали дитячими забавками.

Народ почав із того, що було для нас кінцем, завершенням нашого ідеалу.

Наші вірні друзі, тоді ж у нашій господі постановили: все покинути та йти до тих, що творили нове життя. Я, захоплений несподіванкою, вагався і мовчав...

Коли ж усі розійшлися і ми zostалися самі, я і ти, моя дружино, нам обоєм стало тяжко на душі.

Ніч була, як тепер, тиха, погожа.

Ми сиділи на високому бальконі, а внизу перед нами потопало в темряві велике місто.

Мовчки думали свої думи...

І ось ти розірвала нашу тиху задуму:

*) Іван Липа (народився 1865 р. в Керчі, помер 1923 р.) — лікар, визначний діяч, засновник «Братства Тарасівців», письменник, видавець.

— Коли йдуть наші друзі, коли й ти почуваєш на собі обов'язок і силу в огні революції творити наше велике діло — іди! Моя душа буде з твоєю. Моя поміч буде в тому, що я догляну дітей наших і твою стару неньку, і тим дам тобі душевний спокій. Мене, жінку, вороги нашого народу не помітять. А робити я вмію. З голоду не помремо. Будеш боротися без вагання, не оглядаючись на родину... Усе ж життя ти дбав про нашу справу і якщо тепер, коли вона кується, не підеш у цю вогневу кузню, знаю, будеш вічно незадоволений, будеш вічно каятися... Іди, мій любий!..

І пригорнулася до мене.

— Так, я піду!.. У тому є конечність для мене. До побачення!.. Чи, може, прощай?...

— Може, й прощай!... Я знаю: руйнувати старе й творити нове в таку бурю, то значить: насамперед самому порвати з усім старим... То значить: ніде не мати пристановища... То значить: бути вічно під загрозою смерті... Нарешті: піднятися наверх народних хвиль, щоб звідси впасти в безодню, у небуття... Отже — прощай!..

Моя любя прозорливице! Ти, як завжди, мала й тут рацію... Усе я пережив, усе, навіть більше від того... Був я й на верхах, був і в низах... Жив, як князь і як старець... Окращував своєю присутністю золоті палати і нидів по брудних тюрмах...

Три роки бурхливе життя щоденно гатило мене по голові, по душі...

І все ж кажу: я безмірно щасливий тим, що це сталося ні передо мною, ні по мені, і що я сам беру участь в усіх цих епохальних подіях.

І знову кажу: щасливі й діти наші, що не знатимуть цих інквізиторських огнищ, що на них спляють душі наші, щасливі тим, що житимуть новим життям, споживаючи здобутки праці своїх батьків...

Особливо героїчний був перший рік. Захоплення у всіх було нечуване. Люди поспішали жертвувати навіть своє життя і своїх рідних. Та ворог був хитріший і міцніший за нас. У завзятій боротьбі я не швидко добачав, що ми виступили неготовими, із слабкими силами. Творча праця маліла. Героїчні часи минали. Весняна повинь спадала. Це найбільшим болем вразило мою душу...

Лиш військо наше сповняло свій обов'язок.

Я вступив до нього. Там мені щастило. Я був морально задоволений. На протязі одного року моя частина творила чудеса.

Не хочу згадувати про тисячу пригод і небезпек, але ж остання і досі каламутить мою душу, бо вона зломилася мою волю.

Якось по першому снігу, гріючися, моя частина загнана далеко вперед і була оточена ворожою кіннотою, що як хуртовина налетіла на нас, врзалася у наші ряди і почала рубати. З неспо-

діванки наші розгубилися і кинулися урозтіч. Мене й купку козаків узяли до полону. Роззброїли і, як доказ своєї перемоги, як трофей, повели до свого табору. Там водили нас взад і вперед, а врешті залишили під дозором. До ночі ми стояли на морозі голодні, а потім повели нас у ліс.

Тут почалося безглуздя...

Красноармійці показали нам місце, де ми мусіли копати для себе яму. Ми не рухалися. Тоді били нас лопатами і рушницями... Коли ми стояли вже над майбутньою нашою могилою, казали нам роздітися до сорочки.

Роздягаючись, я підняв голову і бачив над деревами молодий місяць. Чув під босими ногами холодний, гострий сніг. Слідкував, як інші розбиралися, усі, як слухняні діти.

І ось стояли ми білі, як привиди...

Красноармійці, що нас оточували, одні поспішно скидали з себе лахміття і тут же вбиралися у наш кращий одяг, а інші брали козаків за руки, кожного по черзі підводили до ями і там убивали.

Все робилося без слів, без вагання, просто й механічно, як звикла необхідність.

Козаки були приголомшені, позбавлені волі, спаралізовані. Ішли до ями без найменшого опору, як вівці.

Я з усіх сил напружувався, щоб струснути з себе потьмарення розуму. Намагався вирвати з глибини своєї душі інстинкт до життя...

Я розумів, що ми всі під гіпнозою, що порятунок може бути бодай для половини з нас...

Крізь голову мені перебігали тисячі думок, але ж мозок спав. Та коли мене хтось узяв за руку й повів до ями, я враз очуняв, зробив те, чого й сам не сподівався...

В одну мить передо мною стала жива уява з моєї попередньої пригоди. Іду я пізно ввечері битим шляхом і на мене нападають, як з-під землі, два озброєні вороги, хапають мене за руки... Тоді ближчого я так ударив у живіт ногою, що він упав. Сам виривався і побіг у степ... Позаду мене погоня, потім стріли...

І коли ця картина стала мені перед очима, я без ніякої думки так міцно вдарив ногою свого ката, що він сам упав у яму...

Пам'ятаю, як зчинився переполох, як я проривався крізь ряди красноармійців, як мої козаки кинулися урозтіч...

Я нахилився і біг зигзагами... Позаду мене був галас і крик. Потім почулися стріли.

Я біг між дерева і думав тільки про одне: Я ще живий... А ось дожене ворожа куля і стану мертвим... Я почув удар у голову біля самого вуха. Ухопився рукою — мокре й тепле. Рана... Але гадаю: коли можу бігти, то не смертельна, я ще живий... Біг далі й лиш одне відчував: я ще живий.

Бог зна, скільки біг, аж натрапив на хату. Заскочив у двір і сів під скиртою соломи...

Не відчував ні болю, ні холоду, а тільки важко дихав... Серце в грудях гупало, як бубон і кров ударяла в голову молотами.

Та ось в очах мені потьмарилося і я зомлів...

Але і в непритомності зібрав останні сили й прокинувся від небуття.

Перше, що спостеріг — темряву. Місяць молодий уже зайшов. Далі побачив перед самими очима білі зуби розлючених псів і почув їхні гарчання.

Я сидів під скиртою, а собаки стояли півколом і клацали, як вовки, зубами біля мого лица.

Я тоді не розумів, що вони можуть кожної хвилини розірвати мене на шматки і дивився на них тупими, байдужими очима.

Заскрипіли десь двері і з хати вийшов чоловік із ліхтарем. Підійшов до мене, спершу відогнав собак, потім присвітив просто мені в лице, оглянув цілого і спитав:

— Ви хворі?

— Ні.

— Поранені?

— Так... Легко ранений.

— Не помрете?

— Ні.

— То йдіть до хати.

Чоловік привів мене в теплу хату, дав якусь подерту одержу. Мене почала тіпати пропасниця... Перегодом одігрівся і швидко заснув в кутку на соломі, як убитий.

У цього чоловіка я перебув кілька днів. Рана за вухом присохла і швидко гоїлася. Все було б добре, як би не ноги. Вони були покривавлені, побиті, поморожені, в ранах. Розпухлі, покрилися боляками. Я обмотував їх ганчірками і з трудом ходив.

Моя рідна нене! Як би ви побачили свого сина в такому вигляді, то це було б для вас, старенької, найтяжчим ударом... Ваш син, ваш пестунчик, ваші гордощі, обмотує свої гноєві рани брудними ганчірками, носить чуже лахміття і їсть чужий, незароблений хліб, Христа ради...

Нене, нене! Тут же, в цій хаті, ви приходили до мене уночі такою освітленою, такою доброю, такою лагідною, як свята, і казали:

— Синочку мій єдиний! Терпи, як я терпіла все життя. Багато-багато я зазнала горя, а найболючіші за все були мені кривди від тебе... Ти не був злий, але необережний, запальний. Не вважав на те, що я твоя мати, що ношу в собі тайну твого життя. Та я все тобі прощаю і молю Бога, щоб по смерті моїй ти не мучився заподіяними мені кривдами.

Правда, моя нене! Я негідний замітати порошу по ваших слідах. Та я вже не той став. Вже розумію глибоку мудрість китайців, що шанують свою померлу рідню нарівні з богами. Так, так...

І для мене лиш той бог, хто дав мені життя... Неню рідненька, ви ж тепер мій бог, найбільший з усіх богів.

В цього доброго чоловіка я переховувався кілька днів. Кожна ніч, як і тепер, була для мене турботна й безсонна, а вітаючи ранок, я промовляв:

— Ще один день для мене. Ще світ і вся Божа благодать для мене, бо я ще живий...

Та не забарилась небезпека.

В село прийшли москалі, розташували свою ватагу по хатах і почали забирати в селян усе, чим можна було прогодуватися.

Добрий чоловік зараз же запряг коні й уночі відвіз мене далеко в ліс до свого кума, лісового сторожа.

Тут я й оселився.

Ноги мої були ще в ранах і пухли. Про лікарську допомогу й марити не випадало. Дід-лісовик сам варив якесь зілля і тим я поволі загоював свої рани.

Прийшла весна, я вже одужав, зміцнів тілом, а все ж був пригноблений, зломлений.

Я упав духом, стомився, зневірився...

Я втомився від того поспільного безглуздя, від тих суперечностей у людях, що з одного боку роблять їх ідеально високими, а з другого — припиняють до звірчості. Добро і зло, світло і темрява, відвага і жах — усе живе вкупі разом між нами, все покликано подіями — в полум'ї пожежі творити власну державу.

Я втомився від того кривавого бенкету, що скрізь бачив на протязі трьох років.

Утомився від усіх тих переживань, що ними вкрита і досі повна моя душа.

А найбільше стомило мене те, що почала пригасати надія на швидке народне визволення.

І думав: треба мені спочинку, спокою...

І тут потягло мене додому, до тебе моя дружино, потягло непереможною силою.

Два тижні без пригод мандрував степами й лісами і був дома...

Ні, вдома я не був! Був тільки біля моєї колишньої оселі. Та як же там усе змінилося! Скрізь нові люди, нові звичаї.

Я так постарівся за ці три роки, так одмінився на виду, таку мав одержу подерту, що мене ніхто не пізнавав. Я ходив біля свого дому, обережно розпитував сусідів про себе самого, про тебе, моя дружино.

Мое хворе серце краялося на шматки. Наше мешкання, все наше добро, що в ньому було, забрали.

Про родину довідався лиш одне: моя мати нібито вмерла, а ти кудись утекла з дітьми.

Куди? Пощо?

Три дні, як мара, я блукав біля нашого дому і вже почав звертати на себе увагу...

Тоді я покинув місто і пішов шукати тебе.

Де ти? Де ти, моя зоре? Куди мені йти? Де знайти тебе?

Гадав, що ти переїхала в моє рідне село, до мого брата. Іду туди. В одному містечку мене заарештували, обшукали, забрали всі мої документи, що з таким трудом я їх здобув, і кинули в тюрму. Та знайшовся таємний друг, що крадькома випустив мене на волю.

Але йти далі я вже не міг, бо був як волоцюга, не мав жодних документів. Перший ворог міг убити мене безкарно, як шпигуна.

І ось, по трьох роках боротьби, я ховаюся від ворогів мого народу...

Пересиджую день і ніч на горищі у земляка і жду визволення.

По ночах, коли все затихає, обережно виходжу в садок, щоб ніхто з сусідів мене не побачив, розправляю свої кістки.

Потім господар дає мені їжу на цілу добу і я знову в своїй схованці.

Тут тьма чергується з сутінками, тут повна тиша. Хіба зрідка просюрчить або заб'ється у сітях павука молоденька мушка.

Прислухаюся до звуків знадвору, по них хочу уявити собі, що робиться там, на волі.

Коли ж я знесилений переживаннями лягаю, коли починаю дрімати, мені уявляється, чи може сниться, що я всіма забутий, покинений, один на всьому світі, що я вже мертвий, лежу в могилі...

Прокидаюся...

Ніч довга, тяжка, як оливо, тягнеться у такій боротьбі, в чорних думках та сновиддях, у гострих переживаннях, у якомусь напівсонному кошмарі, божевіллі...

Нарешті крізь щілини піддашся прокидається сірий світ.

Стає легше на душі, хоч знаю добре, що не вночі, а тільки вдень мене можуть тут зловити й розстріляти... Знаю, і все ж із полегкістю зустрічаю ранок і кажу собі:

— Ще один день я живу! Ще бачу світ білий, хоч і крізь щілини.

І як би не віра в нашу остаточну перемогу, як би не надія тебе знову побачити, моя дружино, то, здається, з одчаю пішов би на явну загибель... Пішов би в пащу того ненажерливого звіра, що завзявся винищити найкращих синів нашого народу... І тільки це примушує мене пересиджувати тут, на горищі.

І тут святкую Великдень.

Пригадую, що було три роки тому і що за цей час сталося.

Моя зоре провідна! Чи знаєш, що з того товариства, яке сиділо в нас тоді при столі — вже п'ятеро на тім світі?... Одні впали в боях кривавих, а інші загинули в муках тяжких од рук ворогів.

І тільки я та твій брат, мій вірний товариш, борікаємося ще в цьому пекельному хаосі, хоч не раз смерть уже простягала до нас свої кістляві руки. Тепер доля нас розлучила: він між своїми, а я тут, у схованці.

Коли ж із тобою побачуся? Коли ж розповім тобі все, що пережив, як ти мені й пророкувала?

На протязі останніх років, як одірвана хмарка, перелітав я зі сходу на захід, із півдня на північ, і ніде не мав пристановища.

Мій спокійний хатній закуток і ти, моя єдина подруго, усе далі й далі відходили від мене не так, може, просторами, як непереможними перепонами...

І ось тепер я почуваю, що ти десь тут близько, але ж як і далеко! Здається, на другій планеті, куди мені не дістатися ніяким способом за життя. — Лиш у сні чую, як ніжно кладеш на мої плечі свої рученьки, дивишся мені у вічі допитливим поглядом, потім даруєш довгим поцілунком... І теплота того поцілунку вливає у моє ество якусь солодку силу і я почуваю його на своїх устах довго ще потім, як прокинуся...

Я не маю твого образу, та він мені й непотрібний. Досить мені думати про тебе і ти жива стаєш перед моїми очима і я знаю, що ти думаєш, що робиш, як живеш...

— Скажи, моя найдорожча, чому ти покинула місто й наші затишні покої та перейшла жити в хату під сільську стріху?

— А хіба ж ти не чув? Був же в місті великий переполох... Дожидали Невідомого велетня, що пронесеться над країною і все знищить на своїй путі... Ждали з жахливим напруженням...

— Ну?

— Ну, й сталося: саме в той час, коли в місті кипіло життя, як на ярмарку, коли про Велетня забули, все те й сталося...

— Що ж сталося, моя сердечна? Ти ще й досі тремтиш від страху?

— А було так: Стою я у своїй кімнаті й бачу з високости, що далеко за містом спалахнуло величезне полум'я, аж до самого неба... Жах охопив мою душу, бо зрозуміла, що то йде Невидимий... Крізь одчинене вікно бачу, що вогонь заслони́в увесь обрій червоним муром, і біжить із неймовірною швидкістю, мов лісова пожежа, на мене. І тут я почула страшний голос, як грім карпатський:

— Іду-у-у-у!

Кинулася до вікна, щоб зачинити його і не пустити вогню в кімнату, та коли простягла вже руку, вікно спалахнуло...

Я вилетіла прожогом, збігла по чорних сходах і опинилася у льоху. Тут упала й лежала, мов у труні...

Там надворі шалів огонь, був жах і стогін. Тут же було тихо й вогко, як у колодязі.

Я лежала нерухомо... Аж ось крізь стіни льоху проривається потік, широкий на весь льох. Біжить через мене з шумом і

бурлінням... Вода тепла й червонувата — а може, це кров — все прибувала, переливалася через мене, ставала дедалі гарячішою і вже почала пекти... Щоб не спаритися, я вискочила на вулицю...

— Що ж було далі?

— Зажди... Дай, згадаю... Ага! На вулиці стояла вже тиша. Все пронеслось вогневою бурєю. Люди, що вирятувалися, про все забули, ходять уже спокійні...

— І ти врятувалася?.. А чому ж покинула місто?

— А ось слухай. Швидко почувся знову голос Невидимого, вже як глухий, сердитий гуркіт:

— Іду-у-у-у!

Всі кинулися урозтіч, хто куди. Я теж біжу й бачу, як якийсь Велетень, що сам захований у хмарах, простягає свою велетенську руку і схоплює на бігу людей за повперек, як ляльок... І в ту ж мить людина спопеляється, рука зникає... І знову й знову там і тут, як блискавка, з'являється рука і люди спопеляються...

Манівцями вискочила я за місто, далі бігла степом, лісами... І вже до міста не повернулася.

— Де ж ти тепер, моя бідна?

— Далеко... Була в твого брата на селі... Я так затужила за тобою, що хотіла прожити останні дні в тому оточенні, де проходили твої дитячі літа, де все ще й досі нагадує тебе...

— Горе, горе!.. Я також занудився без тебе. У нас так багато недоговореного. Нове життя дасть нам новий зміст. Ти побачиш мою духову перемену, мій моральний зріст, моє поглиблене розуміння людської душі. Відчуєш нову силу моєї любови до тебе... Те, що було між нами, то ще не була справжня любов. Тільки тепер любов витає над нами. Цією новою любов'ю я вкрию тебе на все життя. Тільки вона й приваблює мене до життя, до життя з тобою, моя дружино... Тепер ти мені найрідніша і найближча в цілому світі.

— Так само й ти тепер мені найрідніший і найближчий.

— Моя дорога! А чому ж ти прийшла до мене в такому легкому вбранні та ще й боса?

— У нас усі ходять у легкому вбранні й босі. У нас же рай...

— Рай? Ах, так, так, рай... Ти справді прекрасна, наче райська душа. Дивлюсь на тебе й надивитися не можу... Ти така гарна, з такими ніжними рисами, така рожева... Тільки ж, чому ти так схудла? Чому стала такою прозорою? І рум'янець твій на лицьох не природний...

— Дурниця, дурниця. Я зарум'янилася з радощів, що бачу тебе...

— Скажи, моя прозорливице, чи нам удасться наше велике діло?

— Лисиці мають нори і птахи гнізда... Ми ж — лише могили.

— Так... Бачив... Тисячі й тисячі... В землі... Там тліють кості наших найкращих борців.

— Ніщо не оживе, поки не вмере. Спершу сіють, потім збирають урожай.

— Але ж, це найдорожче зерно і вже загинуло!

— У світі ніщо не загибає, все вічно живе й одмінюється, оновлюється.

— Ну, і що ж з того?

— *Мерці поведуть до перемоги.*

— Терпен — спасен. Нехай би вони спершу мене вивели звідси...

— Я сама виведу тебе з твоєї тюрми. Дай руку й ходім!

— Ходім, ходім! Тільки, де ж це ми? Тут пустиня безкрая... Скрізь піски й піски... Які вони теплі й м'які!.. Як люблю мені з тобою!.. Ти така добра, така мила. Ти вивела мене з неволі. Чи може бути більше щастя на світі, як тепер у мене? Так держав би тебе за руку і йшов би пліч-о-пліч із тобою в цьому святому захопленні все життя... Тільки чує мое серце, що ти зараз покинеш мене серед цих пісків. Уже тьмариться твій світлий образ... Скажи ж ще одне: чи вільна звідси мені дорога до тебе?

— Звідси до нас усі приходять вільно, а від нас уже нема дороги.

— Як же ти приходиш до мене?

— Тільки силою твоєї великої любови.

— А коли ж я повернуся додому, до тебе?..

— І до матері... Швидко, швидко... Тепер це для тебе останній перехід. Ми тебе ждемо там...

— Усі? І мати?

— Мати твоя вже давно тебе виглядає...

— Стій же, стій! Ти вже хитаєшся, мов привид. Зажди ще трохи, не відходи! Скажи: чи дуже я за ці три роки змінився?.. Чого ж мовчиш? Так пильно і одночасно так ласкаво дивишся на мене і мовчиш...

— Дивлюся: чим ти одмінювався... Я жила з піднятою головою, а ти свою голову схилив...

— Так...

— Ти загубив ясність свого лица...

— І тільки?

— Ще загубиш вагу свого тіла...

— Та я вже загубив її наполовину! Куди ж ти зникаєш? Не кидай же мене самого серед цієї пустині!

Зникла...

Я знову сам... Знову на горищі, в неволі...

Десять перекликаються сичі.

Темно. Холодно.

Чи ж швидко надійде ранок, великодній ранок?

1922.

До історії українських сіл

М. П. КРИЛИК

ЛЕТЯЧЕ

Село Летяче — розташоване на лівому березі Дністра, 21 км на північний захід від міста Товсте. За польської окупації належало до Заліщицького повіту (Тернопільського воєводства), а за першої московсько-більшовицької і німецької окупацій — до Товстянського району (Тернопільської області). Сусідні села Летячого: Хмелива і Швершківці — від півночі, Дорогичівка і Садки — від північного сходу, Шутроминці — від Сходу. За Шутроминцями розкинулось містечко Усте над Дністром. На півдні від Летячого пливе Дністер, а за ним села Репужинці, Дубки й Далишева. На південному заході також Дністер, а за ним містечко Чернилиця. На заході, за Дністром, село Хмелівка, а напроти нього, з лівого боку, впадає до Дністра річка Стрипа.

До села вело два биті шляхи («гостинці»), один із села Дорогичівки, обсаджений по обидвох боках черешнями, а другий — зі села Хмеливи, обсаджений липами й акаціями. Обидва шляхи побудовані ще за часів австрійської окупації. За польської окупації були вже зовсім знищені, бо їх ніхто ніколи не направляв. Головний шлях, що провадив із Заліщик, Устя, Язловець і Бучача, був віддалений на 3 км в північному напрямі, тому Летяче у воєнні часи ніколи не було знищене так, як, напр., села Садки і Хмелива.

Дністер оточує Летяче з двох боків — з заходу і півдня, пливе в глибокому ярі («жолобі»). Правий берег Дністра покритий лісами, в яких росли граб, береза, вільха, рідко дуб, було багато черешень, терену, диких груш і яблунь.

На лівобережній низовині Дністра, від заходу, було біля 120 моргів луку (морг — 0,56 га або 0,51 десят.), з того 80 моргів орної землі, 20 моргів винограду, а решта — пасовиська. Вище луку, від західного і південно-західного боків, все було вкрите лісами. Тут росли граб, дуб, береза, ліщина. На південь від Дністра були левади, що належали господарям-українцям. Тут росли, переважно, самі овочеві дерева: сливи, черешні, вишні. Більшу частину цієї землі власники скопували лопатами, бо орати кіньми було неможливо, засаджували кукурудзою, гарбузами, динями і тютюном.

На південний схід, над Дністром, були т. зв. гори, вкриті скалами, печерами і камінням. Тут ніщо не росло, за виїмком кущів терену і глоду, а над самим берегом Дністра подекуди росла трава. На весні тут паслися вівці. Далі на схід знову простягалися ліси, що межували зі селом Шутроминці, а звідти тягнулися аж на південний схід до села Дорогичівка. На північ, як далеко око сягало, простягалися поля-чорнозем.

Назва села «Летяче», як оповідали старші люди, походила з давніх часів, коли ще татари й турки «налітали» на наші землі. Тому, що село було

далеко від головного шляху, до того ж оточене з обидвох боків Дністром і лісами, ворожі війська тільки час від часу «налітали» на нього і швидко змивали за собою сліди, щоб не попасти в оточення оборонців. І власне від слова «налетіли» або «летять» орди постала і назва села — «Летяче».

Селяни називали село «Ликече». Так було аж до другої світової війни, а потім, коли молодь уживала вже назви «Летяче», старші селяни пішли за її прикладом. На дороговказах було написано «Летяче», а по-польськи — «Лятач».

За Польщі адміністрація села була в руках поляків. Із приходом большевиків (у 1939 р.), а потім німців — адміністрація була в руках українців. За Польщі вйгували: Гостинський, Роман Чугайовський і Маріян Шидловський. За большевиків головами сільради були — Гриць Маціборко, Роман Ділай і Дмитро Черніцький. За німців головою громади був Яків Маціборко.

Перед другою світовою війною Летяче мало біля 1.700 мешканців, із того — до 50 жидів (дванадцять родин) і біля 300-400 поляків, решта — українці.

Посередині села була велика площа, т. зв. «Містечок»; довкола цієї площі розмістились садиби поляків і, частинно, жидів, що мали тут свої крамнички. Частина «Містечка» була засаджена каштанами і липами.

Летяче ділилося на три частини: Кут, Середне і Діброва. Крім цього було ще два хутори чи присілки, що належали до Летячого. Присілок Вербівці (на північному заході від села) складався з кількох господарств і «чвораку», в якому жили формалі. Другий присілок (на схід від села), Бідинці, складався із 20-ти родин, що мали свої господарства. Центром Летячого, як ми вже згадували, був Містечок, до якого збігалися всі головні вулиці села та вели биті шляхи з Хмелеви і Дорогичівки. Від битого шляху, що провадив з Дорогичівки до Летячого, була пільна дорога, що вела до Діброви. Нею користувалися ті, що жили в Діброві та в присілку Бідинці. Але на весні й восени цією дорогою, як і всіма вулицями в селі, не можна було проїхати — вона перетворювалась у непрохідне болото.

Крім битих і пільних шляхів були й стежки, що ними користувалися мешканці Летячого і сусідніх сіл. Одна з таких стежок ішла з Далишеви, Дубок і Репужинців до Дністра. Тут люди перевозилися човном на другий бік, звідки стежка продовжувалася скалистим берегом аж до Діброви. Друга така стежка вела з містечка Чернелиця, майже весь час лісом, до Дністра. Діставшись на другий берег човном, люди йшли далі стежкою через леводи і одні входили до «Керничок» у Куті, а інші до «Мочула» в Середньому. Третя така стежка вела з села Хмелівки крізь ліс аж до Кута.

В центрі села, в «Містечку», жида мали свої крамнички. Власниками крамничок були: Берко, Йона, Шая, Йось, Хаїм і Фішко. Жид Кац, що жив у Діброві, мав також маленьку крамничку з тютюном. Перед другою світовою війною залишилися тільки дві жидівські крамнички (Хаїма і Йоська), решта — самоліквідувалася. В крамницях продавали тютюн, сіль, нафту,

цукор, перець, поташ та інші товари першої потреби. Була й манафактура, але безвартісна.

Головним торговельним центром села була кооператива «Будучність» — зразкова крамниця, що деякою мірою спричинилась і до ліквідації жидівських крамничок. Вона мала знамените устаткування і товар першої якості. Особливо заслужився довголітній кооператор Михайло Стецюк. Із приходом большевиків кооперативним продавцем був деякий час Микола Тремблюк-Мальвінін, якого згодом большевики заарештували і вивезли в глиб Росії. Там він відбув шестимісячну кару за «манко» (недобір) і потім вернувся додому.

В тому самому будинку приміщувалася і читальня «Просвіти». Вона мала невеличку залу, в якій, час від часу, відбувалися аматорські вистави. В читальні була велика бібліотека, якою керував Степан Тарабавка, дуже енергійний хлопець (недавно помер на засланні в Хабаровську). З 1930 року почала працювати й молочарня під керівництвом молодих людей — Марії і Михаліни Бесацуків-Процишин та інших. Згодом, коли молочарня розвивалася все більше й більше, її перенесено до окремого будинку — «чворака» Анни і Степана Швайчуків, які вже самі керували молочарнею. За большевицьких і німецьких часів молочарня приміщувалась у «Домі людів», а завідували нею Микола Швайчук-Кугутик і Параска Тимцей-Семенова.

Незадовго перед другою світовою війною поляки, на злість українцям, збудували свій великий будинок у центрі села і скупчили в ньому все своє культурне й торговельне життя. Збудували його фахівці-українці. Спочатку поляки хотіли назвати той будинок «Домом польським», але під час посвячення трапилась несподіванка, що дуже заскочила поляків. Приїхав із Заліщик староста і привіз готову вже табличку з написом — «Дом людови»; ця назва й залишилася. Тут поляки примістили і свою крамницю «Кулко рольніче», але вона розвивалася слабо і з приходом большевиків перестала існувати.

Кооператива «Будучність» розвивалася знаменито. Щотижня, два-три рази, відвозили збіжжя і яйця до Центросоюзу в Товстому, а звідти привозили мануфактуру та інші потрібні речі.

В центрі «Містечка» була велика мурована церква, а біля неї — триповерхова мурована дзвіниця із шістьма дзвонами. На цвинтарі, біля церкви, стояла дерев'яна каплиця, в якій улітку, в гарячі дні, відправлялися Богослуження. Між церквою і дзвіницею стояла велика фігура-хрест. На цвинтарі був гробовець, у якому поховано якихось великих «вельможів». На гробовці були фігури й залізні плити з написами. Ввесь цвинтар був обведений муром із двома входовими брамами. Біля брам росли старі липи й сосни.

Подалі від церкви — приходство, де мешкав о. парох Лазар Боднарчук. З приходом німців він помер. На приходстві були великі господарські будинки — стайні, стодоли, шпихлірі, возівні й т. д. Колись на цьому господарстві процвітало життя, як релігійне, культурне, так і господарське. Але між першою і другою світовими війнами господарство було занедбане,

знищене. Залишилось ще з 10 штук рогатої худоби, а поле, що належало до приходства, обробляли господарі «за половину». Воно було таке занедбане, що й «за половину» ніхто не хотів працювати на ньому.

Біля приходства був великий овочевий сад, плодами якого користувався священик: частину продавав жидам, коли ще цвіт був на дереві, а решту залишав для себе. До парафії у Лєтячому належало ще й село Дорогочівка, з власною церквою. Тут Богослуження відправлялося що другу неділю. Після смерті о. пароха Лазара Боднарука, в Лєтячому вже не було постійного священика і лише час від часу приїжджав о. В. Франчук або інші священики зі Шутроминець і Устя.

При церкві було «Старше Братство», що його впродовж довгих років очолював Стах Федоришин, а потім Федь Богач. Було й «Старше Сестрицтво», що його очолювала Анна Швайчук. Були й допоміжні «Братство» і «Сестрицтво», що складалися з хлопців і дівчат. Вони ходили з колядою, прикрашували церкву тощо.

Зараз же при битім шляху, що вів із Лєтячого до Дорогочівки, на краю села, стояв костюл — побудований, правдоподібно, в 1900 році. Відправи в цьому костюлі відбувалися дуже рідко, бо в Лєтячім не було польського священика. Костюл — мурований із цегли, з маленькою дзвіницею під дашком.

Напроти церковного цвинтаря була школа, з городом і молодим садком. У цьому будинку, в одній його частині, жили польські сестри-законниці, що вчили в школі дітей. У другій частині будинку була велика шкільна зала, що могла вмістити до 50 дітей. Для інших, трьох клас, громада винаймувала будинок у поляка В. Сандецького. Там рано навчалась четверта і п'ята класи, а по полудні — друга. В усіх п'ятих класах навчали виключно польські сестри-законниці, яких молодь і старші звали — «матечки». В кожній класі вчили, переважно, польською мовою, дуже мало українською. Релігію українською мовою викладав о. Лазар Боднарчук, один або два рази в тиждень, а польською мовою — приїжджий із Берем'ян ксьондз або самі сестри-законниці.

У присілку Білинці було два млини, власником яких, правдоподібно, був Гриць Гапин. Були в селі й ґуральня, що належала до фільварку. Директором ґуральні був прибулий поляк, а працювали в ній самі українці. Праця в ґуральні була сезонна — від листопада до квітня. Горілку робили з картоплі та ячменю. З приходом большевиків у 1939 році ґуральню розібрали і всі машини забрали в Росію.

Ще до першої світової війни в селі працювала й цегольня. Потім праця цегольні припинилася, але місце, де вона колись стояла, звали далі «цегольнею».

Українці в Лєтячому займались хліборобством. Кожний, навіть і найбідніший, мав 2-3 морги поля. Поляки були всі безземельні, мали лише садибу з городцем. Вони займалися ткацтвом і майже в кожній польській хаті було два-три ткацькі верстати. Майже всі господарі з Лєтячого і довколишніх сіл привозили до них матеріали на замовлену тканину і праці їм вистачало майже на цілий рік. Тільки під час жнив поляки йшли

жати на панський лан за »10-ий сніп«. За ткацьку працю селяни платили полякам збіжжям. Жиди, про яких ми вже згадували, займалися торгівлею. Лише двох із них, Нута і Зайда, мали свої господарства, але управу поля передавали українським селянам »за половину«.

Сіяли в Летячому жито, пшеницю, ячмінь, гречку, »ленчу« (ячмінь із чорним горошком), просо, конюшину і, дуже рідко, овес. Багато садили кукурудзи, фасолі (різних сортів), бобу, гарбузів, динь, соняшників (дуже мало), картоплі, буряків. Сіяли відповідну кількість конопель і дуже мало льону. Майже кожний господар вирощував великі плянтації тютюну, з чого мав великий матеріальний прибуток. Тютюн доставляли до магазину в Ягольниці.

Крім хліборобства, селяни в Летячому займалися й іншою, сезонною роботою. Одні тесали хрести й різні фігури з білого каменю, або жолоби, сходи тощо. Інші (на початку весни і восени) працювали в каменоломах, »лупали« червоний і білий камінь на будову хат та інших господарських будинків. Ще інші займалися ткацтвом, але таких було дуже мало. Були в селі й шевці. Готове взуття купували і в Золотому Потоці, звідки пішла й назва »потіцкі чоботи«. Був один кушнір, Василь Костик-Малюччин, що виправляв овечі шкіри і шив нові кожухи. Було й кілька груп мулярів, що — закінчивши працю в полі — займалися муляркою: мурували хати, стайні та інші господарські будинки. Кошикарством займався Семен Пшенищук. Не бракувало й столярів і боднарів, і то славних на цілу околицю. Було дві кузні, що їх провадили поляки, а челядниками були українці.

Пасічництвом займалося кількох господарів, самі українці. Тому, що на Дністрі, напроти села, не було моста, щоб дістатися на другий бік ріки треба було користуватися перевозом, яких було три. Один із перевізників (всі вони мали власні човни), мав і пором.

Щоб забезпечити себе на цілий рік »паливом«, кожний господар пізно восени йшов до лісу на »вирубку дров«. Грубіші дерева рубали за десятий або дванадцятий метр-купу.

Власником фільварку в Летячому був дідич-поляк Міхал Краснопольський. Його двір-палац стояв у центрі села (в Містечку), з великим овочевим садом, парком і квітником. Сад-город був обведений живим плотом із грабини. Господарська частина його садиби була розбудована у Вербівцях. Тут були великі стайні, шпихлірі, кузня і весь господарський інвентар. У Діброві він мав »порожні« будинки — стодоли, стайні, шпихлірі. Як у Вербівцях, так і в Діброві були великі »токи«, де складали збіжжя і солом у скирти.

Всі ліси довкола села (майже самий молодняк) були власністю дідича. »На лузі« Краснопольський мав біля 20 моргів винограду, а в Бідинцях ще один великий сад.

Сьогодні мені тяжко визначити, скільки Краснопольський мав поля, але без перебільшення можна сказати, що третину з того, що посідали всі селяни в Летячому. Він жив розкішно, часто виїжджав у корінну Польщу або навіть у Францію. Ця розтратна господарка Краснопольського примусила його, по першій світовій війні, розпарцелювати майже половину

свої найкращої орної землі. Землю розкупили українські селяни з Лєтячого і Хмєлеви. З парцеляції, крім українців, ще скористало кількох поляків, що вернулися з Америки. Але й парцеляція не врятувала Краснопольського, з кожним роком його господарка котилася все більше до упадку і лише якимсь чудом утрималася до другої світової війни. З приходом «визволителів» у 1939 році, всю польську адміністрацію села вивезено кудись у «невідоме». Властителя фільварку не було і більшовики відразу запровадили на панських і, частинно, на кращих селянських полях колгосп, що був першим на цілу околицю.

Панськими робітниками-форналями були, переважно, самі українські селяни, між якими не бракувало й «зайшлих», що вже на постійно поселилися у Лєтячому.

Дідич Краснопольський не мав родини, був самотнім. Мав сестру і ще якихось кузенів, але вони жили у Львові і в Польщі. Адміністрація, що завідувала його маєтками, складалася з поляків.

В Лєтячому колоністів не було. Поляки, що жили в селі, були колишніми переселенцями, але ніхто зі старших людей не пам'ятав, коли вони прибули до села. Прізвища поляків села Лєтячого майже на 80% були українські. В селі панувала українська мова, навіть поляки-латинники, жида і вся фільваркова адміністрація, включно з дідичем-власителем фільварку, — всі говорили по-українськи.

Щойно в останній час перед другою світовою війною поляки почали говорити між собою по-польськи, але лише у власному середовищі. Це була, передусім, польська молодь, а поляки старшого віку взагалі не знали польської мови.

Було в селі й кілька мішаних (українсько-польських) подруж, але в їх хатах панувала також українська мова. Всі свята — Різдво, Великдень, Хрестове, — що їх святкувало село, були українськими. Проте траплялися випадки, що батько-поляк хрестив своїх синів у костьолі, а його жінка-українка хрестила своїх дочок у церкві, або навпаки. Діти мішаних подруж усе знаходилися в українському оточенні.

Відносини між українцями і поляками були завжди погані. Майже все українське населення було насторожене і виминало сутичок із поляками. Напр., десь у 1934-35 роках перед храмовим празником (на св. Михаїла) драматичний гурток відбував «генеральну пробу» якоїсь п'єси з часів Визвольних змагань. Коли про це довідалися поляки, почали «наступ» на читальню, але безуспішний. Після того повідомили заліщицького старосту, який особисто приїхав із відділом поліції і зажадав вияснення. Вимагав, щоб дати йому до перевірки підручник п'єси, але режисер драматичного гуртка відмовився, бо затвердження на цю виставу мав від самого старости. І так поляки «пошилися у дурні».

Відносини між українцями і жидами були багато кращі, ніж між поляками і жидами. Інших національностей у селі не було.

До 1936 року станиця польської поліції приміщувалася у поляка-коваля Ю. Стахова, а потім її перенесено до села Дорогичівки.

(Далі буде)

Д-р О. ВОРОПАЙ

ГЕНЕТИКА І МІЧУРІНСЬКИЙ НАПРЯМОК У БІОЛОГІЇ

Генетика¹ — це наука про спадковість. Навколо основних проблем генетики ведеться дискусія ось уже понад три десятки років.

В країнах вільного світу існує і з успіхом розвивається т. зв. класична генетика, а в СССР існує два напрямки в генетиці: один з них — це прихильники класичної генетики, а другий — мічурінський напрямок у біології, який заперечує хромосомну теорію спадковості.

Цей другий, мічурінський напрямок, очолює Трохим Лисенко. У свій час його активно підтримував Сталін, тому цей напрямок був агресивний, брутальний і не зупинявся навіть перед фізичним знищенням своїх противників².

На сесії Всесоюзної Академії Сільсько-господарських наук у серпні 1948 року, Т. Лисенко, розправляючись зі своїми противниками, заявив: «Представники реакційної біологічної науки, що називають себе неodarвіністами, вейсманістами, або, що те ж саме, менделістами-морганістами, захищають т. зв. хромосомну теорію спадковості.

»Згідно з цією теорією, властивості, що їх набули рослинні й тваринні організми, не можуть передаватися в покоління, не можуть успадковуватися.

»Ми, представники советського мічурінського напрямку, стверджуємо, що успадковування властивостей, що їх набули рослини і тварини в процесі їхнього розвитку, можливе й необхідне.

»Мічурінське вчення по своїй суті матеріялістично-діалектичне... Менделівсько-морганівське вчення по своїй суті метафізично-ідеалістичне».

Далі: «Ми, мічурінці, повинні просто визнати, що до цього часу не змогли ще достатньою мірою використати всі найліпші можливості, створені в нашій країні партією і урядом, для повного викриття морганівської метафізики, цілком занесеної до нас із ворожої нам зарубіжної реакційної біології».

Таким чином, на тій Сесії висунуто принцип «клясовості» в біології, а генетику названо буржуазною наукою і оголошено їй війну. Розпочато наступ і на вищі учбові заклади, де хромосомна теорія спадковості ще викладалася до того часу. З цього приводу Т. Лисенко на Сесії казав: «До цього часу в більшості наших навчальних закладів на катедрах генетики і селекції та в багатьох випадках на катедрах дарвінізму викладається менделізм-морганізм, а мічурінське вчення, мічурінський напрямок в науці,

1) З грецької мови «genea» — народження, або рід.

2) В 1940 році був заарештований і в казематах закатований великий учений-генетик, академік Ніколай Вавілов.

виплеканий большевицькою партією, советською дійсністю, у вузах перебуває в затінку».

Насправді вже тоді в затінку перебувала генетика, особливо науково-дослідні роботи з генетики, а не «мічурінське вчення», як на це нарікає Т. Лисенко.

Академік П. М. Жуковський в журналі «Вестник высшей школы» (ч. 4, за 1945 рік) писав: «Несприятлива ситуація створилася з дисертаціями з генетики. Дисертації з генетики в нас дуже рідкі, навіть поодинокі. Це пояснюється ненормальними відношеннями, що набувають характеру ворожнечі між прихильниками хромосомної теорії спадковості і противниками останньої».

Що ж це за наука, генетика, що вона викликає «ненормальне відношення», ба — навіть ворожнечу між ученими в умовах тоталітарного режиму?

Відповідь на це питання дає зміст нашої статті.

Класична генетика зформувалася наприкінці XIX-го століття. Закони цієї науки відбивають суть деяких біологічних явищ, а тому, здавалося б, є загальними для всіх країн і всіх людей так само, як і закони хемії, фізики, зоології чи інших галузів природничих наук.

Основним постулатом генетики в першій половині XX-го століття стало вчення про гени — матеріальні фактори спадковості. Гени локалізовані в хромосомах, всередині клітинного ядра. Вони впливають на розвиток різних прикмет і особливостей організму. В цьому і є суть т. зв. хромосомної теорії спадковості.

Спадковість взагалі, як відомо, це здібність живої істоти передавати своїм нащадкам всі свої природні особливості і прикмети.

Але, як це відбувається? Як саме батьки передають дітям свої природні особливості і прикмети? Спробуємо на це відповісти.

Новий організм розвивається з однієї клітини (зиготи), яка утворилася при злитті двох (жіночої і чоловічої) репродуктивних клітин (гамет). Запліднена яйцеклітина (зигота) досить проста, складається з оболонки, плинної цитоплазми, центрального ядра, запасних речовин та ще кількох інших структур — оце і все багатство її морфологічної будови.

Так виглядає зигота перед початком інтенсивного розвитку, наслідком якого з неї розвивається складний і досконалий організм. Але пояснити самий механізм цього розвитку, це вже значить пояснити і цілу природу спадковості, розкрити основну загадку життя, знайти шляхи до керування спадковістю в інтересах людини.

Ось саме в цьому пункті й виникла основна різниця між двома напрямками в генетиці. Один із тих напрямків, не заперечуючи великого впливу середовища, головну роль приділяє мікроскопічним структурам, статевим клітинам, від яких організм бере свій початок. Другий напрямок зосереджує свою увагу на умовах зовнішнього середовища, у яких розвивається організм.

«Спадковість — це, ніби, концентрат умов зовнішнього середовища, асимільованих рослинним організмом у попередніх поколіннях... Тіло само себе будує і цим самим себе ж змінює» — пише Т. Лисенко в своїй

праці «О наследственности и ее изменчивости». В іншій своїй праці («Что такое мичуринская генетика») він заперечує роль хромосомів, пишучи: «Живе тіло взагалі, кожна його частинка, володіє пороодою-спадковістю. Хромосоми — це не особлива спадкова речовина, а звичайне тіло, частина клітини, що виконує біологічну функцію, але, розуміється, не функцію органу спадковості».

Тут ми залишимо Т. Лисенка разом із його поглядами і перейдемо до короткого огляду історії виникнення генетики — науки про спадковість.

Горох Менделя

У моравському Берні в монастирі Августинів жив ігумен Грегор Йоган Мендель (1822-1884). Він любив ботаніку і в своєму монастирському городі робив досліди над рослинами: схрещував різні роди гороху і уважно вивчав гібриди (мішанці). Брав він, наприклад, жовтозерновий і зеленозерновий горох — сіяв його на різних грядках. Коли рослини вирости і зацвіли, Мендель схрещував їх. А коли горох дозрів, він зібрав горошини з кожної схрещеної рослини і побачив, що в перший рік (в першому поколінні) всі зерна були жовті. Отже, домінував жовтий колір.

Потім Мендель сіяв той горох із року в рік і помітив, що жовті насінини бувають двох видів: частина з них чисто жовта, як їх посіяти, вони завжди дають тільки жовті зерна; інша ж частина гібридна і дає як жовті зерна, так і зелені: на кожні три жовті зернини припадає одне зелене (3:1).

Далі Мендель схрещував високі рослини жовтого гороху з низькими рослинами зеленого гороху. Таким чином досліджувано більше, ніж одну пару прикмет. В цьому випадку жовтий колір домінував над зеленим, а високий зріст — над низьким. В другому поколінні виявилось таке співвідношення: на 9 високих жовтих рослин припадало 3 низькорослих жовтих рослин, а на 3 високих зелених — 1 низькоросла зелена (9:3 і 3:1). Відношення, як бачимо, ті ж самі, що і в досліді з двома прикметами.

У насінні другого покоління з однією парою прикмет з'являлися зерна у таких відношеннях: на одне чисто жовте припадало два гібридні жовті і одне зелене (1:2:1), а у випадку повторного схрещування жовтого гороху з зеленим, жовтих зерен було стільки ж, як і зелених (1:1).

Отже, у гібридів завжди спостерігалось розщеплення і воно мало певні кількісні закономірності. Прикмети, що зникли в першому поколінні (зелений колір чи низький зріст), з'являлися знову в другому поколінні. Виходить, що ті прикмети не зникали зовсім, десь зберігалися, а потім, на другий рік, з'являлися знову. Щоб пояснити це явище, Мендель висловив здогад, що в статевій клітині (гаметі) зберігається спадковий задаток, який ті прикмети утримує в першому поколінні, а потім виявляє їх у другому поколінні. В той час Мендель ще не знав, які ж саме матеріальні структури статевих клітин є носіями отих «спадкових задатків».

Наслідки своїх експериментів із горохом Мендель надрукував у маленькому провінційальному журналі в 1866 році — майже сто років тому. Сам він хотів продовжувати досліді з іншими рослинами. Тим разом вибрав дику

рослину, що по-нашому називається «нечуй-вітер» (*Hieracium L.*). Це був дуже невдалий вибір, бо ця рослина здібна розмножуватися безстатевим шляхом; при цьому ж чоловіча гамета не передає своїх спадкових факторів зиготі, але Мендель того не знав. Одержавши суперечні наслідки, він розчарувався і залишив свої експерименти з рослинами. Його стаття про досліди з горохом пролежала, ніким не помічена, аж до 1900 року, коли трое вчених (Де-Фріз, Корренс і Чермак) одночасно, але незалежно один від одного, виявили статтю Грегора Менделя і встановили її фундаментальне значення.

Після 1900 року дослідження над схрещуванням розпочалися відразу в багатьох напрямках. Протягом перших десятиліть ХХ-го століття менделівські закономірності розщеплення гібридів були підтверджені десятками тисяч експериментів на тисячах видів тварин і рослин. Тепер у цілому світі вже, мабуть, ніхто (хіба, крім Т. Лисенка) не має сумніву щодо цієї закономірності.

Хромосомна теорія спадковості

В першому десятилітті ХХ-го століття була висловлена гіпотеза про те, що матеріальними носіями менделівських «спадкових задатків» є хромосоми, а здогади про локалізацію генів у хромосомах і саму назву «ген» запропонував англійський біолог Вільям Бетсон (W. Bateson) в 1907-му році — з того часу і вживається назва «генетика».

Успіхи цитології на початку нашого століття показали, що в кожній клітині, в її ядрі, є певний набір хромосомів, кількість і форма яких постійні для кожного окремого виду рослин чи тварин. Постійність кількості хромосомів у діленні клітин підтримується шляхом їх саморепродукції. Перед початком ділення клітин кожний хромосом творить новий, такий самий хромосом. Розвиток організму починається наслідком злиття двох клітин: материнської і батьківської. Число хромосомів у заплідненій яйце-клітині подвоюється, у порівнянні з кожною гаметою. Та все ж таки видове число хромосомів залишається на попередньому рівні, бо ж у час формування статевих клітин відбувається редукційне ділення, за якого, на відміну до звичайного ділення клітин, парні хромосоми розходяться у дочірні клітини без попереднього подвоєння і, таким чином, кожна статеві клітина набуває половинний набір хромосомів. Отже, в кожній нормальній клітині будь-якого живого організму, який розплodжується статевим шляхом, набір хромосомів кількісно є постійний і завжди парний.

У людини, наприклад, є 46 хромосомів (23 пари) у кожній клітині тіла. З них 44 хромосоми попарно поділені за своєю будовою — один член кожної пари одержаний від батька, а другий від матері. Два хромосоми морфологічно відмінні — це т. зв. статеві хромосоми: X і Y — вони визначають стать людини. У жінок є два однакові X-хромосоми, а в чоловіків є один хромосом X і, трохи менший Y. При заплідненні X і Y хромосоми розходяться. Y-хромосоми передають нащадкам (дітям) прикмети чоловічої статі, а X-хромосоми — прикмети жіночої статі.

Наявність таких »статевих« хромосомів виявлено у переважній більшості тварин і в деяких роздільностатевих рослин.

Згодом була помічена подібність поміж закономірностями, які відкрив Мендель у гібридів, і особливостями розподілу хромосомів у клітинах. Так спадкові задатки різних прикмет, за Менделем, комбінуються у нащадках незалежно один від одного. Важливою ж особливістю хромосомів є теж незалежний розподіл різних хромосомних пар у час дозрівання гамет. Числові відношення теж цілком сходяться з числовими відношеннями Менделя. І ось саме ця подібність привела до зформування хромосомної теорії спадковості, яка замінила собою гіпотезу Вейсмана³ про т. зв. зародкову плазму.

Основоположником хромосомної теорії спадковості є американський біолог Томас Морган (Thomas Hunt Morgan, 1866-1945). Ще в 1909-му році Морган був наставлений скептично щодо існування ген у тілі живого організму та щодо їхньої ролі в передаванні спадкових прикмет. І ось саме тому, щоб довести нереальність генів, Морган і його помічники почали експериментальні досліді. За об'єкт своїх генетичних досліджень взяли муху дрозофілу (*Drosophila melanogaster*). Об'єкт виявився дуже вдалим, бо ця муха швидко розвивається (за 10-11 днів досягає зрілості), дуже плодовита (одна пара дає сотні нащадків) і легко розводиться в лабораторних умовах (в пробірках). Крім того, ця муха дає велику кількість мутантних форм, що дуже важливе для генетичних досліджень.

Наслідком цих кількарічних дослідів було те, що Морган і його помічники (A. H. Sturtevant, H. J. Muller, C. B. Bridges) не тільки довели реальне існування генів і їхнє лінійне розташування у хромосомах кліматичного ядра, а й розробили методи послідовності генів у хромосомах, склали генетичні карти хромосомів, знайшли залежність поміж появою певної прикмети живого організму і зміною певної ділянки хромосома.

1915-го року Томас Морган і його помічники видали спільну працю "Mechanism of Mendelian Heredity", в якій сформульовано хромосомну теорію спадковості. Хемічну ж будову генів і механізм їхньої репродукції пощастило розгадати значно пізніше.

Найважливіші відкриття хемічної природи гена були зроблені лише в останньому десятилітті, і саме вони викликали цілу революцію в біології. Розкриття біохемічної будови генів було наслідком комплексного розвитку двох наук: генетики і біохемії, а також наполегливої праці багатьох лабораторій і багатьох учених.

Розвиток класичної генетики в останнє десятиліття показав життєздатність цієї науки та забезпечив їй широкий вихід у практику медицини і сільського господарства. Теорія гена успішно пройшла перевірку часу.

³) Август Вейсман (Weismann, 1834-1914) — німецький біолог. Противник погляду спадковості набутих прикмет. Основоположник вчення про зародкову плазму. Згідно з його твердженням, організм складається зі соми (тіла) і зародкової плазми, яка міститься в статевих клітинах. Під впливом умов зовнішнього середовища може змінитися тільки сома, а на зародкову плазму зовнішнє середовище ніякого впливу не має. Ця теорія була опублікована в 1883-му році, ще перед 1900-м роком, коли знайдено і відповідно оцінено працю Менделя.

Спадкова інформація

Живемо в світі доцільно організованих живих істот. Але кожна з цих істот не є вічна; кожна особа, яка б життєздатна вона не була, старіється і помирає; вона не може передати нащадкам свій мозок, свої очі, своє серце — всі ті досконалі системи, якими володіє живий організм. Індивідуум передає своїм нащадкам тільки дуже маленьку частинку свого тіла — яйцеклітину або сперматозоїду, — в якій немає нічого, крім ядра з хромосомами і цитоплазми. На перший погляд здається, що ці мікроскопічно малі статеві клітини не мають нічого спільного з дорослим організмом; що мозок, м'язні і кров тіла, яке їх породило, — все це безслідно зникає, а їхній розвиток починається заново, спочатку. Але це не зовсім так, бо в живій природі кожний організм у процесі репродукції передає своїм нащадкам точну генетичну інформацію, точний реєстр всіх своїх прикмет і особливостей. Ця інформація, цей запис, зосереджений у хромосомах у формі молекул дезоксирибонуклеїнової кислоти — скорочено ДНК⁴.

І ось саме оце ДНК і є тією таємничою «речовиною спадковості», про існування якої так довго і даремно сперечалися.

Давно вже відомо, що обмін речовинами залежить від білків, бо саме білки є основою життя. Але нуклеїнові кислоти — це теж складні полімери так само, як і білки, тільки розмір їхніх молекул десятки і сотні разів більший, ніж розміри білків. Нуклеїнові кислоти володіють видовою і внутріклітинною специфікою. Більше того, тепер уже відомо, що білки творяться саме на нуклеїнових кислотах. Поверхність нуклеїнових кислот є ніби своєрідною матрицею, яка визначає структуру синтезованого білка так само, як, скажімо, друкарська матриця визначає характер газетного друку.

Існує ще рибонуклеїнова кислота (РНК)⁵, яка твориться на ДНК і переходить із ядра клітини в цитоплазму, на поверхні якої починають творитися різні білкові молекули.

ДНК здібна до точної саморепродукції, вона сама «керує» власною синтезою, а якщо для посилення цієї синтези потрібні ферменти, то вони постають згідно з «програмою», яка записана в самій ДНК. Творення білків — це і є основна функція ДНК, а РНК — це головний посередник, з допомогою якого ДНК керує процесом обміну речовинами.

Як же ж записується спадкова інформація? Спробуємо відповісти.

⁴) Дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК) — складна полімерна молекула, яка складається з багатьох частинок (ланок) — нуклеотидів, і має вигляд ланцюжка. До кожної нуклеотиди входить вуглець (дезоксирибоза), фосфоровий ангідрид і азотна сполука (аденін, тимін, гуанін або цитосин). ДНК міститься майже виключно в ядрах клітин рослинного або тваринного організмів.

⁵) Рибонуклеїнова кислота (РНК) — це полімер, своєю будовою подібний до ДНК. В склад РНК входить, замість дезоксирибози, — рибоза, а замість тиміна — ураціл.

В ядрі людської клітини, наприклад, є 46 хромосомів. У кожному такому хромосомі — є не менше десяти тисяч молекул ДНК, а в кожній молекулі ДНК може бути до двадцяти тисяч нуклеотидів. Загальна довжина всіх молекул ДНК клітинного ядра відповідає майже десяти мільярдам нуклеотидів. Взявши до уваги тринуклеотидність амінокислотного коду, подвійний характер ланцюжка ДНК і парність хромосомного набору (диплоїдність), можна легко підрахувати, що полінуклеотиди ДНК у ядрі клітини людини можуть вмістити інформацію для синтезу чотирьох мільйонів різних білків. Якщо б кожні три нуклеотиди ДНК відповідали лише одній літері українського алфавиту, то інформація, яка є в ДНК однієї клітини, дорівнювала б інформації, що зібрана в чотирьох великих бібліях.

Таким чином, в маленьких, мікроскопічних клітинах живого організму можуть зберігатися і передаватися з покоління в покоління, з допомогою молекул ДНК, точні інформації про найскладнішу будову живого тіла людини, тварини чи рослини.

В 1961-му році почалося розшифровування нуклеотидного коду спадкової інформації та визначення розмірів і кордонів гена в молекулі ДНК. Виявилось, що кожний ген — це ділянка молекули ДНК, яка ніби є відповідальною за творення одного білка. І таким чином, таємниця гена зникла; ген став тепер реальною річчю.

Отже, як бачимо, спадковість — це є властивість живого організму відтворювати складні біологічні конструкції не тільки на клітинному, а й на високому молекулярному рівні.

Генетика і медицина

Розкриття біохемічної природи гена виявило великий вплив на розвиток медичної науки. Так, існує багато гіпотез, які пояснюють причини виникнення пістр'яка — цієї тяжкої хвороби людства, яка ще й до цього часу непоборена, непереможена. Здається, що найкраще аргументована і найбільш перспективна — є генетична теорія пістр'яка; у всякому разі так було визнано на міжнародному протипістр'яковому конгресі, який відбувався у 1963-му році. Ця теорія об'єднала всі інші концепції пістр'яка (вірусну, канцерогенну та інші) і створила реальні передумови для планованого наступу на пістр'яка. Генетична теорія пістр'яка базується на великій кількості точних факторів, які зводяться до того, що виникнення пістр'якової клітини — це наслідок кількох направлених соматичних мутацій нормальних клітин тканини і органів.

Мутації — це зміни в клітинному ядрі, точніше — зміни в складі ДНК. Такі зміни, хоч і дуже рідко, та все ж виникають, бо абсолютно точне відтворення складних полімерів у всіх клітинах живого організму не завжди можливе; в живій природі помилки теж трапляються. Окремі ділянки в молекулах ДНК можуть змінюватися під впливом т. зв. «вільних радикалів», які завжди є в живих клітинах, або під впливом домішок нуклеотидних аналогів; під впливом радіації. В таких умовах клітини живого тіла дають мутації, приблизно, одна клітина на тисячу буває «зіпсутою». Серед цих мутантів можуть з'являтися й такі, які самі розпло-

джуються і ростуть швидше ніж нормальні клітини; вони ніби виходять з-під контролю регулюючих систем. З такої однієї клітини і може розвиватися пухлина.

Вчені зайняті тепер розгадкою природи пістрякових мутацій, виявленням факторів, які викликають ті мутації. Встановити, які саме хромосоми і гени, змінюючись, викликають злоякісний ріст — це значить одержати реальні можливості вирішення пістрякової проблеми.

Не так давно, лише пару років тому, було виявлено, що перед хронічним мієлолейкозом — одним із тяжких пістрякових захворювань крові, відбувається мутаційна зміна 21-го хромосому, а за тим настає інтенсивне ділення кровотворчої клітини зі зміненням хромосомом.

Виникнення імунітету — як спадкового, так і набутого — залежить, виявляється, від зміни генів, а тому імунологія тепер тісно пов'язана з генетикою. Отже, проблема імунітету живих організмів стала тепер генетичною проблемою.

Генетичні методи були з успіхом застосовані в продукуванні антибіотиків. З допомогою ультра-фіолетового опромінювання і хемічних впливів, почастило одержати багато мутантних форм із плісневих грибків, актиноміцетів і бактерій, які тепер дають значно більше пенициліну, стрептоміцину та інших важливих антибіотиків.

Особливо великі успіхи здобуті тепер у вивченні спадкових хвороб людини. Велика кількість спадкових захворювань уже описана в літературі, і всі вони, як виявляється, викликаються змінами в будові генів та хромосомів. Підраховано, що в середньому кожна двадцята людина, яка народилася на земній поверхні, страждає від тієї, чи іншої спадкової недуги. Генетика допомагає знайти шляхи лікування цих хвороб, а головне — застосовує методи попередження, щоб спадкові хвороби далі не розповсюджувалися.

В СРСР довгий час говорили про те, що спадкові хвороби — це явище соціальне, що вони, мовляв, є наслідком капіталізму, а при соціалізмі, в нових соціальних умовах, всі ці хвороби відпадуть самі собою. Але, як відомо, цього не сталося і вже тепер у советській пресі читаємо таке: «Не можна тішити себе надією, що ці хвороби самі відступлять із нашого шляху. Треба оголосити їм рішучу боротьбу, а одночасно повести боротьбу і з тими безвідповідальними критиками, які довгий час називали расизмом генетику людини — науку, прогресивний розвиток якої визначає майбутнє медицини» («Нева», 3, 1963).

Генетика і космос

Проникнення людини в космос неможливе без вирішення багатьох медично-генетичних проблем. Радіація навіть у найменших дозах збільшує кількість мутацій, що виникають у хромосомах клітин живого організму. Більшість цих мутацій дуже шкідливі для організму, а деякі з них можуть бути причиною тяжких захворювань, які потім передадуться нащадкам, стануть спадковими.

На перших космічних кораблях, як московських, так і американських, були послані в космос деякі живі організми: рослини, мухи, миші, мавпи, собаки; була послана в космос і пробірка з ДНК. Цих перших «космонавтів» посиляли для того, щоб дослідити характер мутаційних процесів у живих організмах, бо, як відомо, наша земна куля окутана навколо поясом підвищеної радіації.

Генетичні дослідження тих живих істот допомогли забезпечити, бодай якоюсь мірою, можливість перебування у космосі людини. Але ця проблема ще не вивчена; майбутнє покаже, як дорого людина може заплатити за свою надмірно велику відвагу.

Генетика і сільське господарство

Наукові методи генетики з успіхом застосовуються і в сільському господарстві для вирощування нових ґатунків культурних рослин та для виплекання нових порід свійських тварин. Генетичні методи такі цікаві й різноманітні, що про них можна б написати велику книгу, але в цій короткій статті ми зупинимось лише на кількох окремих прикладах.

Схрещування окремих ліній поміж собою часто дає такі гібриди, які мають підвищену продуктивність і життєздатність (гетерозис). Це схрещування відбувається так: спочатку творяться т. зв. «інцухт-лінії», які плодяться виключно самоопиленням. В перших поколіннях ці лінії зовні виглядають погано: рослини низенькі, кволі, в початках (качанах) розвивається мало зерна, урожай невеликий. Після кількох поколінь такого розплодження «в собі», інцухт-лінії схрещуються одні з одними, а кращі гібриди знову схрещуються поміж собою. Таким чином, добуваються т. зв. «подвійні міжлінійні гібриди», які насправді є гібридами чотирьох ліній. Якість початків у міжлінійних гібридів значно покращується, а врожай збільшується на 25-30% у порівнянні зі звичайним посівом кукурудзи. Ця метода була розроблена американським генетиком Шеллем ще в 20-х роках нашого століття. В Америці вона з успіхом застосовується ще й тепер.

Відпорність рослин супроти хвороб і паразитів часто успадковується згідно зі звичайними менделівськими правилами, з розщепленням у відношенні три до одного (3:1). Це дає можливість шляхом простих схрещувань надавати здатності (резистенції) боротися проти грибкових захворювань і паразитів багатьом злаковим культурам, як ось ячменеві, пшениці та іншим.

З допомогою колхіцину та інших алкалоїдів, які затримують ділення клітин, можна одержати рослини з подвійним набором хромосомів (тетраплоїди). При цьому відбувається такий процес: хромосоми діляться, а сама клітина розділитися не може. Таким саме шляхом, застосовуючи колхіцин, був вирощений тетраплоїдний цукровий буряк. Схрещуючи такий буряк зі звичайним (диплоїдним) буряком, селекціонер здобув триплоїди — рослини з числом хромосомів, збільшеним півтора раза. Триплоїди розмножуються погано, часом вони зовсім стерильні, але врожаї дають значно більші і відсоток цукру — вищий.

В Японії, генетичною методою був вирощений безнасінньовий триплоїдний кавун (*Citrullus vulgaris*), який мав у собі цукру на 20% більше, ніж звичайний кавун, а урожайність його майже подвоїлась.

В Швеції відомий селекціонер Мюнтцинг (A. Muntzing) виростив триплоїдне жито, яке дає більші і кращі врожаї.

Відомий вчений-селекціонер А. Р. Жебрак, виростив цінний плодовитий гібрид-амфідиплоїд поміж твердою пшеницею (*Triticum durum*) і (відпорною проти багатьох грибкових захворювань) пшеницею Тимофієва (*T. timopheevi*).

З допомогою штучних (хемічних) мутагенів був вирощений поліплоїдний вид гречки, зерна якої в півтора-два рази більші, ніж гречки звичайної.

Серед ґатунків плодових дерев є багато триплоїдів, як ось банани. Серед квітів до поліплоїдних родів належить більшість махрових різновидностей.

Відомий селекціонер-практик, І. В. Мічурін, переважно більшість своїх ґатунків плодових дерев і кущів виростив саме шляхом статевої гібридизації і штучним добором. Вегетативне щеплення він використовував лише для того, щоб подолати статеву несхрещуванність.

Тварини, що їх плекають заради хутра, як ось кролики, соболі, лисиці, норки та інші, можуть бути добрим прикладом, із яким успіхом застосовуються генетичні методи плекання, а саме: добір окремих генів при селекції. Особливо добре видно це на норці (*Lutreola*). За останні кілька років у Швеції, Сполучених Штатах Америки і в Канаді, на основі звичайної генетичної комбінації, здобуто нові, дуже добрі кольорові хутра. Шкірки цих тварин із новими кольорами користуються великим успіхом; їхня ціна на ринку тепер досить висока.

В Америці, Англії, Голляндії та інших країнах вільного світу, методи міжлінійної гібридизації з успіхом застосовуються для плекання курей та іншої свійської птиці. З кожним роком промислова гібридизація поширюється і на інших свійських тварин.

Загальні висновки

В цій короткій статті ми стисло описали лише деякі практичні й теоретичні аспекти класичної генетики. Але й цього досить, щоб показати ту глибину й фундаментальність, якою володіє сучасна генетика.

Найновіші успіхи біохемії, молекулярної біології і цитології — протягом останнього десятиліття розкрили найінтимніші механізми процесів передавання прикмет і особливостей живого організму при зміні поколінь. Всі ці успіхи беззастережно і переконливо довели правдивість і актуальність хромосомної теорії спадковості.

Оволодівши глибокими таємницями життя, сучасна генетика в країнах вільного світу займає тепер центральне місце серед інших біологічних наук, знаходить свій вихід у практику важливих кардинальних проблем медицини і сільського господарства.

Наведені цитати з робіт і заяв Т. Лисенка, в першій частині нашої статті, є найліпшим доказом того, що т. зв. «мічурінський напрямок в біології», який заперечує ролю хромосомів у процесах спадковості, є далеко поза межами сучасної біологічної науки.

GENETICS AND THE MICHURIN'S TREND IN BIOLOGY

by
Dr. O. Woropay, M.Sc., M.I.Biol.

S u m m a r y

In the first part of his article the author states that in the countries of the free world exists and successfully develops, classical genetics. In the Soviet Union, however, exist two trends in genetics. One trend consists of the followers of classical genetics, and the second — followers of Michurin's trend in biology. T. Lysenko is the leader of the biologists who belong to the second trend. This group believes that chromosomes are not a hereditary substance but a part of a cell, which does not perform any functions in the processes of heredity.

In August 1948, during the conference of the All-Union Academy of Agriculture, genetics was declared to be a "Science of the bourgeois."

The author cites some works of T. Lysenko in which Lysenko flatly rejects the chromosome theory of heredity. Further the author discusses the history of genetics as science of heredity.

After the short reference to Gregor Mendel and his experiments with crossing different varieties of peas, the author mentions briefly the history of the term "gene" (W. Bateson).

The author has also drawn the attention of his readers to experiments with *Drosophila melanogaster* which were carried out by Thomas Morgan and his collaborators and mentions their work "Mechanism of Mendelian Heredity."

In the chapter "Hereditary information" the author discusses briefly the role of the deoxyribonucleic acid molecules in the process of descent of genetic information.

In the chapter "Genetics and Medicine" the author conveys that discovery of the biochemical nature of a gene strongly influenced the development of Medicine. Some examples are given: genetic theory of cancer, relations of genetics to immunology, genetic methods in production of antibiotics and the role of genetics in the solution of problems of hereditary diseases.

In the chapter "Genetics and Agriculture" the author states that genetics has a practical application in Agriculture, for example: hybridization of maize, tetraploid sugar beet, Müntzing's triploid rye, hybrid-amphiploid of *Triticum durum* and *Triticum timopheevi*, new coloured mink fur etc.

In Conclusion the author implies that the new progress in biochemistry, molecular biology and cytology proved beyond doubt the correctness of chromosome theory of heredity.

Modern genetics in the countries of the free world occupies the first place among other biological sciences and has practical application in Medicine and Agriculture.

Quotations from T. Lysenko's works in the first part of the article is a convincing argument that the so-called "Michurine trend in biology", which rejects the role of the chromosome in processes of heredity, is beyond the range of the modern biological sciences.

ХРОНІКА

З українського життя у діаспорі

* *Українське Історичне Товариство.* Ще в листопаді 1964 року була оформилася ініціативна група Українського Історичного Товариства. 1-го березня ц. р. в результаті листовного референдуму 45 членів-засновників оформилося постійне Товариство і обрано на чотирирічну каденцію (1965-1969 рр.) першу Управу УІТ в такому складі: проф. Олександр Оглоблин — голова, проф. Наталія Полонська-Василенко — заступник голови, д-р Любомир Винар — секретар і скарбник, д-р Олександр Домбровський, д-р Ігор Каменецький, проф. Василь Дубровський, д-р Володимир Кисілевський, д-р Роман Климкевич, д-р о. Іриней Назарко, проф. д-р Ярослав Пастернак, проф. Микола Чубатий — члени. Контрольна Комісія: д-р Ілля Витанович, проф. Михайло Ждан та інж. Лев Биковський. Українське Історичне Товариство (УІТ) видає журнал «Український історик». Крім цього буде допомагати у виданні монографічних праць з історії України і Східної Європи.

* *Курс української літератури.* Від 5-го липня до 15-го серпня ц. р. на літній сесії Альбертського університету (Канада) відбудеться акредитований курс української літератури. В програмі курсу: «Слово о полку Ігоревім», козацькі думи, пісні й літописи, вибрані твори Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, Марка Вовчка, П. Куліша, Івана Франка, М. Коцю-

бинського, Лесі Українки та інших українських письменників. Курсом керуватиме проф. д-р Яр Славутич.

* *Земля з могили Т. Шевченка в постаменті пам'ятника Т. Шевченкові.* Комітет для побудови пам'ятника Т. Шевченкові у США влаштував 22-го квітня ц. р. врочисте вмурування землі і документів у постамент пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні. Головним промовцем на цьому святі був Вотсон Кірконел, відомий професор-славист Акадського університету в Новій Шотландії (Канада).

* *Десятий річник — «Шевченко».* Інститут Шевченкознавства при УВАН у США видав свій десятий із черги річник «Шевченко». До цього збірника увійшли розвідки Івана Коровицького про Шевченків «Буквар», Володимира Міяковського про унікальний примірник «Кобзаря» з 1860 року з поправками Шевченка, Юрія Перхоровича про перебування Т. Шевченка на Волині та інші.

* *Шевченківська марка КУК.* На закінчення ювілейного року в 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка, Комітет Українців Канади випустив шевченківську марку з зображення пам'ятника Шевченкові на тлі манітобського парламенту.

* *Відзначення письменника Уласа Самчука.* Українська Наукова Рада в Канаді встановила Шевченківську срібну медаль за заслуги в ділянках української мови, науки, мистецтва й культури взагалі. Першу Шевченківську срібну медаль одер-

жав письменник *Улас Самчук* за окремі заслуги в ділянці української літератури.

* *Новий голова ОМУА.* На загальних зборах Об'єднання Мистців-Українців в Америці (ОМУА), що відбулися в Нью-Йорку, обрано нове керівництво цієї мистецької установи. Після смерті голови ОМУА *Сергія Литвиненка*, обов'язки голови виконував маляр *Петро Андрусів*. На загальних зборах ОМУА обрано на голову маляра-мистецтвознавця *Любомира Кузьму*, а заступниками — різьбаря *Михайла Черешського* і *А. Малюцу*.

* *Другий звичайний з'їзд СУСТЕ.* 19-23 квітня ц. р. в Лювені (Бельгія) відбувся Другий звичайний з'їзд Союзу Українських Студентських Товариств в Європі (СУСТЕ). Після звітів і дискусії обрано нову Управу СУСТЕ в такому складі: *Ірена Гірна* — голова, *Мирослав Маслов* — заступник голови, *Андрій Гайдамака* — секретар, *Євген Бачинський* — фінансовий референт, *Іван Кірстюк* — культурістний референт, *Мирослава Крива* — референт зовнішніх зв'язків. Головою Контрольної Комісії обрано *Ольгу Романчук*, а головою Товариського Суду — *Олега Сацюка*.

* *Товариство Приятелів творчости М. Зерова.* Ще з 1954 року в Аделїді (Австралія) існує Товариство Приятелів творчости *Миколи Зерова*, яке має до 150 членів-жертводавців. З допомогою цього Товариства досі видано такі твори *М. Зерова*: «Коллляріом» (1958), «Нове українське письменство» (1960), спогади про неоклясиків «Безсмертні» (1963); плянується видати поезії *М. Зерова* «Камена», збірник статей *М. Зерова* «До джерел» і збірник літературознавчих праць *П. Филиповича*.

* *«Пам'ятки до історії України».* Появився перший том видань Українського Католицького Університету з ініціативи верховного архієпископа УКЦ, кардинала *Йосифа Сліпого*. До цього першого тому «Пам'яток до історії України» увійшли документи, що їх зібрав ще митрополит *А. Шептицький*. Цілість збірника має складатися з 15-ти томів. Передмову до 1-го тому написав кардинал *Йосиф Сліпий*. В 1-му томі вміщено 523 документи з 1075-1623 років, з коментарями, примітками та індексом імен і місцевостей.

* *Нова книжка Юрія Тиса.* Видавництво «Гомін України» (Торонто, Канада) видало новий твір письменника *Юрія Тиса* п. з. «К—7». Це фантастична повість, пов'язана з майбутнім України та її визволенням. Герої твору — українські науковці-емігранти, що новою зброєю змушують ворога до капітуляції.

* *Перший Крайовий З'їзд Спілки Української Молоді в Австралії.* В днях 17-18 квітня ц. р. відбувся Перший Крайовий З'їзд (здви́г) Спілки Української Молоді в Австралії. У з'їзді брало участь понад 500 сумівців — юнацтва і старших. Виступали сумівські мистецькі гуртки самодіяльності й відбулася велика сумівська парада. Службу Божу відправив владика *Кир Іван Прашко*, молебень відправив о. протоєрей *Б. Стасишин*. На з'їзді промовляв, між багатьма іншими визначними достойниками і діячами, *мґр О. Коваль*, голова ЦУ СУМ-у, що вперше завітав на цей терен. З'їзд відбувся з великим успіхом.

*

† *Ген. Петро Дяченко.* 23-го квітня ц. р. в Клементоні (США) помер генерал *Петро Дяченко*. Покійний

народився 30 січня 1895 року на хуторі Березова Лука (Полтавщина) в національно свідомій родині. Під час Визвольних змагань у 1917-1921 роках боровся за українську державність, особливо вславився як безстрашний командир Полку Чорно-

шличників, а потім як активний учасник Другого Зимового Походу. Під час другої світової війни полк. П. Дяченко був командиром Українського Легіону Самооборони, а згодом командиром Другої Дивізії Української Національної Армії.

ВІД РЕДАКЦІЇ

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛКИ. В попередньому числі «Виз. Шляху» в статті З. Карбовича «Загальні ствердження і оцінка» трапилася прикра друкарська помилка (перекручення одного слова), що змінює сенс цілого речення. На стор. 488, в 21-му рядку знизу написано: «Це сили атеїстичні...», замість «сили теїстичні...». Повторяємо ціле речення, яке має звучати так: «Це сили теїстичні, одночасно антиінтернаціоналістичні, і саме вони є нашими союзниками в боротьбі проти обидвох тираній — московської і комуністичної». Шановного Автора і Шан. Читачів перепрошуємо за цю прикру помилку.

*

Праці проф. Г. Ващенко («Основні лінії розвитку советської педагогіки і школи») і *проф. М. Величківського* («Сумні часи німецької окупації») будемо продовжувати друкувати в наступних числах журналу.

*

ПРИСДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ: 1) Чеслав Міщук (Австралія) — 2; 2) М. Захарчук (Лондон) — 1; 3) І. Млиновський (Австралія) — 1; 4) Е. Підсадний (Франція) — 1. Щиро дякуємо нашим активним Приятелям. Хто черговий?

*

ГРАТУЮЄМО. З нагоди хрещення Тараса, сина П-ва Лащів (Лондон), з ініціативи хресного батька п. О. Осичко, присутні гості склали на пресовий фонд «Визвольного Шляху» 10 фунтів. Жертвували: П-во Лащів — 2 ф., М. Бандровський — 2 ф., О. Осичко — 2 ф.; по 1 ф. — П. Колесник, С. Рутар, І. Стасік і Анджельо Дель Гроссо. Маленькому Тарасові бажаємо багато щастя і здоров'я та найкращих успіхів у житті. Батькам, нашому довголітньому працівникові Української Видавничої Спільноти п. Лащовому, гратуємо, бажаємо, щоб син їх виростав їм на радість і на користь рідному народові.

В калейдоскопі світу

Скарби Києва

З покоління в покоління переходять поетичні перекази про казково багаті скарби, заховані десь під землею. Не в одному українському селі й тепер можна почути про хоробрих запорожців, що — йдучи в далекий похід — заховали на околиці села бочки з золотом, але не повернулися, щоб їх відкопати.

Такі легенди про багаті скарби відомі з глибокої давнини. У відомій пам'ятці XI-го століття «Чтение о Борисе и Глебе» читаємо таке: «Аще золото или серебро схровано буде под землею, то многи видят огонь на том месте».

Про величезний скарб Києва розповідає Печерський патерик. Подібне знаходимо й пізніше в літературних творах.

Практика ховання скарбів у землю була дуже поширена в древній Україні. Адже в ті часи це був найнадійніший спосіб зберігання сімейних цінностей. Поспішаючи на заклик великого київського князя у воєнний похід, багатий восвода чи дружинник не брав зі собою своїх цінностей, а ховав їх удома — на території свого двору чи й під підлогою будинку. Збираючись у далеку подорож, заможний київський купець теж ховав свої коштовності в землю.

В години смертельної небезпеки, яка в часи неспокійного середньовіччя часто загрожувала і мешканцям Києва, кількість закопаних у землю цінностей зростала. Особливо багато їх було заховано напередодні страшної татарсько-монгольської навали. Коли ж над древнім Києвом

пронеслася страшна буря вогню і смерті, нікому було відшукувати заховані скарби.

Взагалі, кількість цінностей, захованих на території Києва протягом його багатотисячолітньої історії, величезна. В музеях Києва зберігається лише частина стародавніх речей, що виблискують золотом і сріблом, перебиваються різноманітними кольорами дорогоцінних каменів, що викликають захоплення глядача філіграновою технікою виготовлення і мистецькою досконалістю. Проте більшість тих скарбів Києва, як і цілої України, загарбала Москва і багато з них знаходяться тепер у московських музеях. Всі ті художні, дорогоцінні речі взяті зі знайдених скарбів на території стародавнього Києва.

Доля багатьох київських знахідок рясніє, деколи, й трагічними випадками. Прикладом того, як гинули для України і науки чудові витвори київських майстрів, може бути доля скарбу, знайденого 1906 року на Десятинній вулиці. Через перекупщиків той скарб потрапив до торговця старожитностями і був вивезений спочатку до Франкфурту на Майні, а потім до Англії. Багато чудових ювелірних речей загинуло у плавильних казанах московських ювелірів.

За своїм характером знахідок київські скарби розподіляються на речові й монетні. Перші, як правило, складаються з староукраїнських ювелірних речей і предметів чужоземного походження, другі — з римських, арабських, візантійських, а

такж староукраїнських грошових знаків. Більшість знайдених скарбів, а всіх їх є біля 60-ти, були заховані у спеціальних тайниках, вміщені в глиняних чи металевих посудинах. За розмірами знайдені скарби бувають від кількох золотих і срібних ювелірних речей до кілька соток, від одного-двох десятків монет до трьох-чотирьох тисяч. Наприклад, знайдений 1842 року скарб на місці стародавньої Десятинної церкви, за свідченням очевидців, складався із золотого посуду, золотих і срібних прикрас, і «ледве вмістився у два мішки». А скарб римських монет, знайдений 1876 року поблизу нинішньої Львівської площі, важив майже пуд і мав близько 4 тисячі монет.

Звичайно, ці унікальні знахідки цінні не так вагою чи кількістю монет, як своїм науковим значенням. Золоті й срібні князівські діядеми та барми, боярські колти, гривни, браслети, сережки, персні, скроневі кільця, монети тощо дають можливість говорити не лише про неперевершену майстерність київських ювелірів X-XIII століть, а й вивчити з них соціальну й державну структуру Київської Русі, її дипломатичні й торговельні стосунки з іншими країнами світу. Вони свідчать і про побут населення, розвитку мистецтва і характеристику окремих районів міста.

Наприклад, знахідки римських монет показали, що жителі Києва першої половини першого тисячоліття по Христі мали жваві торговельні стосунки з римським світом. Велика кількість скарбів з арабськими та візантійськими монетами VIII-X сторіч дає підстави стверджувати, що вже в той час Київ вийшов на міжнародну арену як найбільший торговельний центр східних слов'ян.

Виявлені скарби вказують і на місце колишніх князівських дворів та палаців, говорять про те, що там жили бояри, дружинники, купці тощо. З цього погляду дорогоцінні знахідки є чудовим доповненням староукраїнського літопису, згідно з яким територія тільки одного Володимирова «міста» (дитинця) на рубежі минулого і нинішнього тисячоліть мала близько десяти дворів. Скарбів же там знайдено 28 або майже половину всіх цінних знахідок Києва. Цікаво, що найбільша їх кількість у межах дитинця Володимира припадає на територію теперішньої садиби історичного музею та садіб вздовж лівого боку Володимирської вулиці, себто, на ті місця, де колись були розташовані Великий Ярославів двір та двір князя Мстислава (вздовж Десятинного провулка).

Друге місце, де було знайдено 12 скарбів, це територія колишнього Михайлівського монастиря та прилеглих до нього дворів.

Розповідаючи про численні політичні події, що відбувались у Києві у XI-XII століттях, літопис часто згадує про ті чи інші боярські двори в межах Ярославового «міста». Льокалізувати їх у певних місцях нам допомагають скарби, яких на території стародавньої Київської фортеці знайдено 15. Топографічно вони займають квартали теперішнього Києва від Софії до Львівської площі та вказують на ще один район, у якому проживали тогочасні визначні князівські люди.

У торговельно-ремісничих районах давнього Києва, що територіально кілька разів більші за площу Київської фортеці, майже не знайдено великих скарбів.

П. Т.

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Листа ч. 1010 (Галіфакс). Жертвували: по 10 ш. — В. Вовк, І. Козменюк, В. Кінишин, М. Кравчук, Д. Стефуняк; по 6 ш. — Т. Вітко, І. Гамбурівський; по 5 ш. — Бойчук, Г. І.; Алексевич — 4 ш.

Листа ч. 1011 (Гаддерсфілд). Жертвували: по 10 ш. — В. Шпак, І. Скляр, М. Білас, В. Кіндрат; по 5 ш. — Р. Штерен, Т. Андрійшин, К. Мандзюк, В. Ц., О. Найда, І. Возняк, М. Голов'як, Г. Раківський; О. Пучка — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1012 (Гаддерсфілд). Жертвували: М. Ккимець — 1 фунт; по 10 ш. — О. Сокіл, Г. Дудяк, С. Євич; по 5 ш. — І. Шпак, С. Ферко, В. Грам'як, А. Лобас, М. Вараниця, П. П., М. Молікевич, М. Федюк, О. Наконечний, П. Цьох, І. Скочилиас, М. Тирчинович; А. Радихівський — 4 ш.; В. Феник — 3 ш.; І. Чолач — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1013 (Гаддерсфілд). Жертвували: по 5 ш. — С. Дворський, І. Фалюц, П. Януш; по 2 ш. 6 п. — В. Зворський, Т. Борис, Г. Г., М. Диман, М. Кравець.

Листа ч. 1014 (Гаддерсфілд). Жертвували: по 10 ш. — П. Фецяк, М. Мусянович; по 5 ш. — М. Фрицин, Я. Л., Л. Свистун; по 2 ш. 6 п. — А. Сидор, С. Пасічник, Е. Ч., М. П.; М. Паньків — 2 ш.

Листа ч. 1015 (Гаддерсфілд). Жертвували: по 5 ш. — В. Радик, С. Ємчура, В. Гордаш, А. В., В. Красовський; по 4 ш. — В. Чайківський, М. Чернич; по 2 ш. 6 п. — В. Данелійчук, І. К., Д. Г., Г. Кармазин, І. Жмуд, І. Маркович.

Листа ч. 1059 (Галашілс). Жертвували: по 2 ш. 6 п. — В. Лучка, М. Ферко, С. Кавулич, В. Чубатий, Г. Легуцький, С. Сидор, І. Голубка, М. Панчишин, А. Фечук; по 2 ш. — А. Сособовський, М. Рідаш, М. Хробак, М. Федик, М. Зорик, П. Микита, Р. Поляк, П. Воляр, П. Зембаль; А. Тишко — 1 ш. 6 п.; С. Бурлака — 1 ш.

Листа ч. 1076 (Шефілд). Жертвували: по 2 ш. 6 п. — Кіндрат, С. Ю.; по 2 ш. — І. К., Д., М. Ш., І. Стельмах.

Листа ч. 1077 (Шефілд). Жертвували: Р. Федак — 10 ш.; М. Книгиницький — 5 ш.

Листа ч. 1080 (Донкастер). Жертвували: по 5 ш. — І. Т., М. Козак,

С. К., П. Біловус, М. Кравців; П. Гнатушка — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — О. Джура, М. Р.

Листа ч. 1083 (Лондон). Жертвували: Мартинюк — 2 фунти; М. — 1 ф. 10 ш.; по 10 ш. — М. Дідух, П. Личак.

Листа ч. 1084 (Лондон). Жертвували: Н. Н. — 1 фунт; І. Костів — 10 ш.; по 5 ш. — І. Куфінський, Гранківський.

Листа ч. 1085 (Лондон). Жертвували: І. Гундер — 3 фунти; С. Лаврушка — 2 фунти; В. Олесків — 1 фунт; по 10 ш. — П. Олесків, О. Ленківська, В. Золотницький; по 5 ш. — В. Дем'янчук, В. В., Т. Васараб, І. Мильнич, І. Магунь, С. Прокулевич, Панкевич, М. Зубрицький, І. Головей; по 3 ш. — Р. Новицький, В. Б., В. Б., Малько, В. Мигдаль, І. Трач.

СПА

Листа ч. 202 (Бруклін). Жертвували: по 5 дол. — Т. Дячук, В. Комар, Б. Пирожак, В. Димкевич, М. Кулинич.

Листа ч. 314 (Покіпсі). Жертвували: Ольга Климкович — 3 дол.; по 2 дол. — М. Оршуляк, В. Костишин, С. Заваляк; С. Б. — 1 дол. 50 п.; Мирон Оршуляк — 1 дол.

Листа ч. 393 (Бостон). Жертвували: по 2 дол. — О. Щудлюк, А. К., д-р З. Матківський; по 1 дол. — д-р І. Дідюк, С. Сологуб, М. Франківський, П. Струж, С. П., Д. Мельник, Я. Чайківський, С. Микитин, М. Тимець, Г. Макух, А. Я., М. Р., В. Гуменюк, Р. Федорів, В. Зазуля, Д. Г., М. Гриценко, С. Даско, Г. Собчук, С. Бойчук, В. Майкут, Т. Костецький, В. Смолинський, Л. Щудлюк, М. Настин, В. Ганчар, В. Б., М. Турчин, В. Тушка.

Індивідуальні пожертви

По 2 фунти — І. Гнида (Болтон), В. Дрозомирецький (Лінлітгов); В. Романович (Воррінгтон) — 1 фунт; по 15 ш. — П. Панчак (Брадфорд), І. Гинда (Ковентрі); по 10 ш. — П. Стасюк (Челмсфорд), Л. Зінь (Ромфорд), С. Сахарук (Лондон), І. Гриджук (Манчестер); С. Полозяк (Данді) — 12 ш. 6 п.; по 5 ш. — М. Прихідний, І. Нискокклон.

Всім Збірицкам і Жертводавцям — сердечно дякуємо!